

રસ્વતી ગ્રન્થમાલા .: વર્ષ બીજું, પુ. ૮ .: કુલ પુ. ૧૯

લાલ ટોપી

[જે લગ્ન વન ની કથા]

લેખક

મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

ત્રણ આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૧૮

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ લાલ શેખી

વિષય ૬-૧૩

સંચાલક અને પ્રકાશક
રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય :: અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી

*

ફાગણ, ૧૯૮૭

૧૫૭૧૯
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૃપીરાઈટ-સંગ્રહ
કિંમત

વાર્ષિક ફાળે

૦-૨-૦

ટપાલખર્ચ માફ

∴

ફટક

૦-૩-૦

ટપાલખર્ચ નહીં

મુદ્રક : ચીમનલાલ હથેરલાલ મહેતા : મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય
સિવિલ હોસ્પિટલ સામે, ધીકાંટા રોડ : : અમદાવાદ.

પરિચય

આ કથાના પાત્રો બધા કાલ્પનિક છે છતાં જે ભૂમિકા ઉપર તે રચાયેલા છે તેનો કંઈક અંશે ચિતાર આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેલની હિવાલો પાછળ રહેલા જીવનની આપણને કશી કલ્પના નથી. ૧૯૨૩માં જ્યારે મને પહેલી વખતની જેલ મળી ત્યારે મને તેનો કંઈક ઝાંખો ભાસ થયો. હું તે વખતે રીઠા થઈ ગયેલા યુનેગારો સાથે બળી શક્યો, તેમની સાથે મિત્રતા બાંધી શક્યો એને સારું મને ખોતાને આગમ્યશાળી મળ્યું હતું. બહાર જોવા નથી મળતા એવા સનની અને મનની તંદસ્તીવાળા કેટલાયે યુનેગારો (1) મેં ત્યાં જોયા છે. જે પરિસ્થિતિમાં એમનાથી યુનો થયો હશે તે જ પરિસ્થિતિમાં મૂકવાથી ૬૯ ટકા જેટલા માણસો તેવો અથવા તેથી પણ વધારે ખરાબ યુનો કરે એવી તેમને જોવાથી મારા ઉપર છાપ પડી છે. આ તેથી રાજ્ય અને સમાજ બંને મળીને તેમને રીઠા યુનેગારો બનાવવાનું કામ કરે છે એ અસહ્ય લાગે છે. લાંબી સજાઓ અને જ્યાં કેવળ માણસમાંના પશુને જ પોષવામાં આવે છે; તેની માણસાઈને વિકસાવવાની વાત તો દૂર, પણ તેના અસ્તિત્વનો જ જ્યાં ધન્કાર કરવામાં આવે છે અને તેની દુર્બળતાનો ઉપયોગ કરી લેવાની જ વ્યવસ્થા હોય છે ત્યાં બીજી શી આશા રાખી શકાય ?

પણ ૧૯૨૩ અને ૧૯૩૧ વચ્ચે તો સાત વરસનો એક આખો મુઝ વીતી ગયો છે. અને એ સાત સાત વરસની પ્રગતિનો વાયુ પણ એ જેલની દુર્ભેદ હિવાલોમાં પ્રવેશ નથી પામી શક્યો. આ દરમિયાન કેટલા કેદીઓ એના કલુષિત વાતાવરણના ભોગ થઈ પડ્યા હશે તે તો કોણ કહી શકે ?

મોહનલાલ બાટ

અ નુ ક મ

૧	પ્રાસ્તાવિક	.	.	.	૫
૨	આરંભ	.	.	.	૧૧
૩	નિર્દોષને જોલ	.	.	.	૧૮
૪	ખીડીનો વેપાર	.	.	.	૨૬
૫	હુલ્લડ	.	.	.	૩૬
૬	નવો પ્રયોગ	.	.	.	૪૩
૭	દીવાલ કુલ્લા	.	.	.	૫૦

લાલ ટોપી

[જેલજીવનની એક કથા]

૧

પ્રાસ્તાવિક

સુંતોષકુમાર અમારા શહેરના એક જાણીતા આગેવાન. અસહકારયુગના આરંભમાં જ તેમણે પોતાની સારી જેવી ચાલતી વડીલાત છોડીને દેશકાર્યમાં જંપલાવ્યું હતું. બાજુ તો તેને કેટલાયે વર્ષ થઈ ગયાં, પણ તેઓ એમાં વધારે ને વધારે રંગાતા ગયા છે. તેઓ હમેશાં કહેતા: “બીજા ધંધાઓને તો સારામાં સારા માણસો મળી રહે છે, પણ દેશસેવાના ધંધાને તો સેવકોની ખોટ જ રહે છે; એટલે જેમણે એકવાર એમાં જંપલાવ્યું તેમણે એમાંથી નીકળવાનો વિચાર પણ ન કરવો જોઈએ.”

હજી સુધી તેમને એકે વખત જેલ જવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નહોતું. તેમના વિષે એ બાબતમાં કેટલીક વખત ટીકા પણ થતી. પણ પોતાને સોંપવામાં આવેલા કામની જવાબદારી તે પૂરેપૂરી સમજતા અને તેથી એક સાચા સૈનિકની પેઠે એ કામમાં જ પોતાની બધી શક્તિ ખરચી નાખવાનો એ પ્રયત્ન કરતા. એ કામમાં એ બહુ જલદી પકડાય તેમ ન હતું અને આંધળિયાં કરીને પકડાવામાં તેમની સૈનિક તરીકેની નિશાને ઘણુંપ લાગતી હતી અને તેથી જ્યારે કોઈ મિત્ર એ ટીકા વિષે તેમને વાત કરતો ત્યારે એ કહેતા:

“મને જેલ મળે તો હું એને તો માનું મોટામાં મોટું સૌભાગ્ય માનીશ - તેથી મને પ્રતિષ્ઠા મળે તે કારણે નહિ; તમે તો જાણો જ છો કે મને એવી પ્રતિષ્ઠાની દરકાર નથી, પણ આ સરકારના તંત્ર હેઠળ દેશની જે દશા થઈ છે તે જેઓ જોઈ શકે છે અને જ્યાં ત્યાં થતું આપણું અપમાન જેઓ અનુભવે છે તેમને પોતાની કલમ અને જીભ ઉપર, ધણી વખત તો મગજ ઉપર પણ, કાબૂ રાખવો એ કેટલું કઠણ છે, કેટલી કઠોર સાધના છે એ જો તમે કદપી શકો તો હું જેલને સૌભાગ્ય કેમ માનું છું તેનું કારણ પણ તમે સહેજે સમજી શકશો. મને તો ધણી વખત આવો સંયમ અસાધ્ય જેવો પણ લાગ્યો છે. ધણાયે કડવા ઘૂંટડા, ઝેર પીતા હોય તેમ ઉતારી જવા પડ્યા છે, અને તેથી જ જેલનાં ગમે તેવાં કષ્ટ મને આ સંયમના કઠોર તપ આગળ તુચ્છ જેવાં લાગે છે. જેલમાં ગયા એટલે એક પ્રકારની નિરાંત તો મળે ! એ માનસિક સ્વસ્થતાની કિંમત થોડાં શારીરિક કષ્ટો વેઠી આપવી પડે તો તે કંઈ વધારે છે ખરી ?”

સંતોષકુમાર મારા મિત્ર હતા. એમને ત્યાં હું અવારનવાર આવતો જતો. એમના એક સગા જેલમાં હતા. તેમનું નામ વિનોદવિહારી. તેમની જેલની અવધિ પૂરી થઈ હતી અને તેથી તેઓ છૂટે ત્યારે તેમને માનપૂર્વક શહેરમાં કેવી રીતે લાવવા તેનો વિચાર ગઈ કાલથી સંતોષકુમારને ત્યાં ચાલતો હતો. સવારે તેમનું સરખસ કાઢવું અને સાંજે બધા મિત્રોએ ભેગા મળી તેમની પાસેથી જેલના અનુભવો સાંભળવા, એમ નક્કી થયું હતું. હું સરખસમાં તો ન જઈ શક્યો, પણ સંતોષકુમારના મિત્ર તરીકે તેમને ત્યાં વિનોદવિહારીના જેલના અનુભવો સાંભળવા જવા માટેનું નિમંત્રણ મળેલું એટલે સાંજે મને મારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ત્યાં બરાબર વખતસર ખેંચી લઈ ગઈ. સંતોષકુમારને ત્યાં પહોંચ્યો તે વખતે

વિનોદવિહારીએ પોતાના જેલના અનુભવોની કથાનો ઉપક્રમ જ કર્યો હતો. વિનોદવિહારી પોતાની બાવપૂર્ણ વાણીમાં બોલતા હતા:

“જેલની દુનિયા પણ એક સ્વતંત્ર દુનિયા છે અને જેમ આ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ જીવોને કર્મભોગ ભોગવવા માટે રચાયેલી છે, તેમ આ લોકમાં મનુષ્યો માટે તેમનાં કર્મફળ ભોગવવા જેલ પણ સરળાયેલી છે, એમ બધા માને છે. પરંતુ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં તો મનુષ્યને પોતાનાં કર્મનું જ ફળ ભોગવવાનું હોય છે એમ શ્રાવ્યવચન સાક્ષી પૂરે છે; જો કે એની સત્યાસત્યતા પૂસ્વાર કરવી એ કંઈ સહેલું નથી, પણ જેલની દુનિયામાં તો મનુષ્યને પોતાનાં કર્મફળ કરતાં બીજાં મનુષ્યોનાં કર્મોનાં ભોગ થઈ પડવાનો જ વધારે સંભવ રહે છે અને એ વિષે તો જેમને એનો અનુભવ છે તેમને કશી જ શંકા નથી હોતી. પાંચ પાંચ દિવસના અપવાસી કોઈ કોઈના ખેતરમાંથી નાનીસરખી કાકડી લઈ પાપી પેટની જવાળા શાંત કરનાર મનુષ્ય એક કે બે વરસ અને કોઈ વખત તો પાંચ પાંચ વરસ સુધી પણ જેલની દુનિયામાં રીખાતો જેવામાં આવે છે; જ્યારે રૂપિયા દોઢસોનો માસિક પગાર મેળવનાર કોઈ અમલદાર કેદીઓને આપવાના શાક કે બીજા ખોરાકમાંથી સારભાગ ઉપાડી જતો હોવા છતાં આનંદ અને અધિકાર ભોગવે છે !

“ચાર પાંચ વરસની વાત છે. તે વખતે મને જેલજીવનની કશી કલ્પના ન મળે. મારી ઝોળખાણુને એક બીલ હતો તેની સામે ચોરીલખાડીની અને અત્યંત દારૂ પીવાની ફરિયાદ મારી પાસે હમેશાં આવતી. એક દિવસે તેના દેખતાં જ તેની સ્ત્રીએ ‘મારી પાસે તેના આવા દુરાચાર બાબત ફરિયાદ કરી અને કહ્યું :

“ ‘એ બે વખત તો જેલમાં જઈ આવ્યો છતાં એને કશી જ લાજશરમ નથી !’

“સ્ત્રીનું આવું બોલવું સાંભળી પેલાને તો હસવું જ આવ્યું. તે કહે:

“ ‘એ વખત જેલમાં જઈ આવ્યો તેથી જ તો મેં લાજ-શરમ નેવે મૂકી છે. સાહેબ, ત્યાં દહાડામાં ચારચાર પાંચપાંચ વખત તો નામા થઈને શરીર દેખાડવું પડે છે અને એવી રીતે જેને વારેવારે નામા થવું પડતું હોય તેની લાજશરમ વળી કેટલા દિવસ ટકે ? ’

“ આનો અર્થ તે દિવસે તો હું કંઈ નહોતો સમજ્યો, પણ આજે તે અગ્નિ બીલના ઉપલા વાક્યમાં કેટલો અર્થ સમાયેલો છે તેનો હું અનુભવ કરી શકું છું. સાચી જ વાત છે. સમાજની અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી અને ૩૬ થઈ ગયેલી સભ્યતા અને સંસ્કારની સત્તા જ મનુષ્યને મર્યાદામાં રાખી શકે છે. એમાં કોઈ પણ કારણસર નાનુંસરખું પણ જો છિદ્ર પડે તો તેની ગતિ અપાર સાગરમાં વહેતા છિદ્રવાળા વહાણના જેવી જ થવાની. બંધનમાં પડેલા માણસનું એક બંધન તૂટી જાય છે કે પછી બીજાં બંધનો તૂટતાં વાર નથી લાગતી. તેમાં શરીર ઢાંકવાની સભ્યતા તો અત્યંત જૂની અને આવશ્યક ગણાય. એ શરીર ઢાંકવાથી જ મનુષ્યની હાલની આખી સભ્યતા અને સંસ્કારિતાનો પાયો નંખાયો છે; અને જ્યારે એ મૂળ ઉપર જ પ્રહાર કરવામાં આવે ત્યારે માણસ લાજશરમ છોડીને સમાજની અવગણના કરે અને તેના નિયમોનો ભંગ કરે તો તેમાં શી નવાઈ ? ”

વિનોદવિહારીએ તો તત્ત્વગ્નનું દ્વંપણું ચલાવ્યું એટલે મારાથી ન રહેવાયું. હું વચ્ચે જ બેઠી ઊઠ્યો:

“ બાઈ, તમારું આ પિંજણ તો હમણું અટકાવો. જેલની કંઈ સાંભળવા જેવી વાત હોય તો તે સંભળાવો. જેલની સંસ્થાનાં સામાજિક, રાજનૈતિક કે આધ્યાત્મિક દુષ્ટ પરિણામો ઉપર વિચાર કરવાનો તો આપણને ધણોયે વખત મળશે. ”

“ જેલ વિષે તમને કંઈક કલ્પના આવે માટે જ મેં આટલી પ્રસ્તાવના કરી. જેલ એ સમાજનું સ્વાભાવિક અંગ બન્યાવા જાયું છે, પણ તે બરાબર નથી. તે તો તેની અસ્વાભાવિક પરિસ્થિતિની જ સૂચક છે. એ દુનિયાની એક વાત તો હું તમને સંભળાવવાનો છું. તે સાંભળીને તમને એ સૃષ્ટિને વિષે કંઈક જાણવાયોય માહિતી મળશે. એ સૃષ્ટિની વાતો બધી રમુજ અને બોધપ્રદ હોય છે, છતાં એ વાતમાં છેવટ સુધી એક પ્રકારનું કરુણ વાતાવરણ અનુભવવા મળે તો મને ક્ષમા કરશો. જેલની દુનિયામાં હાસ્ય હોઈ શકે, પણ તે હાસ્યમાં અંતર ચીરી નાખે એટલું દુઃખ જ ભરેલું હોય છે. એમાં વિનોદ હોય, પણ તેમાં કાળજી ફેરી નાખે એટલો વ્યંગ હોય છે. એમાં શુભાશા પણ હોઈ શકે છે, પણ તેની પાછળ અનંત નિરાશાનો સમુદ્ર ભેરાતો હોય છે. દૂંકમાં, લોકો એ દુનિયામાં ધૈર્યનું નામ લે છે ખરા, પણ તેનો ધનંકાર કરવા માટે જ; જીવન જીવે છે ખરા, પણ પોતાના મનુષ્યત્વ ઉપરની આસ્થાનો ત્યાગ કરીને. ”

મેં કહ્યું: “ એમને સારા ઉપદેશકો મોકલી રાજ નીતિ અને ધર્મના પાઠ બણાવવામાં આવે તો જરૂર એમનામાં પોતાના જીવન અને ધૈર્ય વિષે આસ્થા ઉત્પન્ન થાય અને પરિણામે તે લોકો સુધરે ખરા. ”

“ જેલમાં ઉપદેશકો તો આવે જ છે. તે કેદીઓને ઉપદેશ આપે, તેમની પાસે રવિવારને દિવસે પ્રભુનામસ્મરણ કરાવે, પણ તેમના દુઃખથી તો તેઓ અજાણ જ હોય છે. તેમના પ્રત્યે તેમને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય એટલા તેઓ તેમની નજીક નથી આવતા, અને તેમ કરવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કરતા એક ક્ષણ ઉપદેશ અને પ્રભુનામસ્મરણ કરાવી તે ચાલ્યા જાય છે. આ ઉપદેશકો કદાચ કેદીઓથી પોતાને બિન્ન પ્રકારના જ મનુષ્ય માનતા હશે, કારણ કેદીઓની મનુષ્ય તરીકેની જરૂરિયાતોનો તેમને

વિચાર નથી હોતો. તેમને એ કલ્પના પણ નથી હોતી કે જે પરિસ્થિતિમાં આવી માણસ અપરાધ કરે છે, તેવી પરિસ્થિતિમાં સુકાવાથી આપણામાંના ધણા એવા જ અપરાધો કરી શકે એવા હોય છે. મનુષ્યની અંદર રહેલા પશુને સભ્યતાનું સૂક્ષ્મ આવરણ જ ઢાંકી રાખે છે. જેણે એ પશુને જીત્યો છે તે તો મહાન છે. પણ જેલની દુનિયામાં ગયા પછી તો સારા માણસોની સારસાઈ પણ ઊડી જાય છે, એવો તે ભૂમિનો મહિમા છે.

“બ્રહ્માએ આવો દુઃખમય સંસાર શા માટે રચ્યો હશે, એ ગૂઢ પ્રશ્ન છે. એના અનેક ઉત્તર અપાયા છે પણ એક સંતોષકારક નથી. ભાવિકો એને માત્ર સ્વાભાવિક માને છે અને તેથી તે ઉચિત છે, એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેલના વિદ્યાર્થીઓ તો જેલના સંસારને ગૂઢ પ્રશ્ન ગણતા જ નથી, એની તો જરૂર જ છે એમ તેઓ કહે છે. ‘એના વગર આખો સમાજ નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જાય. સમાજ અંધારો એટલે જેલ તો સ્વાભાવિક સંસ્થા જ થઈ પડવાની અને તેથી એની આવશ્યકતા કે ઉપયોગિતા વિષે વિચાર કરવાની કંઈ જરૂર જ નથી.’ એવી તેમની આત્મશ્રદ્ધા છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તો તેમની અદેખાઈ આવ્યા વગર ન જ રહે.”

સંતોષકુમાર વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા: “દલીલ તો એમ જ થાય ને ? જેમને લોકોની મહેનત ઉપર જીવવું છે, તેમની ખરી પર-સેવાની કમાણીનું નવનીત ખાવું છે તે ખીજું શું કહે ? વ્યવસ્થા, તંત્ર અને વેપારના નામ હેઠળ સમાજના ધણાએ વાંદાઓ તેનું લોહી ચૂસે છે અને આ રીતે લોહી ચૂસાવાથી જે ભાગ ભૂખે મરતો હોય તે જો સામો થાય તો તેને દયાવવા માટે એ એક એમની પાસે મોટું સાધન છે. પણ હવે તમે તમારી વાત ચલાવો.”

૨

આરંભ

જેલમાં ગયે મને ચારેક મહિના થયા હશે એટલામાં ચરવડાની જેલમાંથી મહમ્મદ કરીને એક કેદી અમારી જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો. તેની ઉંમર લગભગ ૨૫-૨૭ વરસની હશે અને તે સિંધી શરીરે મધ્યમ કદનો, ધઉંવણો અને તેની શરીરશક્તિ પણ મધ્યમ પ્રકારની. ચરવડાની જેલમાં એણે તોફાની તરીકે નામ મેળવેલું. એટલે ત્યાંના અધિકારીઓએ તેને અમારી જેલમાં ધકેલ્યો. જેલનો નિયમ છે કે જ્યારે કેદીની એક જેલમાંથી બીજી જેલમાં બદલી થાય ત્યારે તેની ચાલચલગત વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી તેની સાથે જ મોકલી આપવામાં આવે છે. કેદીઓને વિષે રાખવામાં આવતી ચોપડીમાં તેવી વિગત ભરેલી હોય છે અને તે ચોપડી જ અધિકારીઓને કેદીઓનું ઝોળખાણ કરાવે છે. અમારી જેલના અધિકારીઓને પણ મહમ્મદ એ નામીયો કેદી છે અને ચરવડામાં તોફાની તરીકે પંકાયેલો છે એ સમાચાર પહેલેથી જ મળી ગયેલા.

જેલના અધિકારીઓ કશુંયે જોખમ ખેડવામાં માનતા નથી. મહમ્મદ રાતે આવ્યો એટલે એને એક કેટડીમાં તાળું મારી બંધ કરવામાં આવેલો. પણ સવારના છ વાગે તેનું તાળું ખોલવું જોઈએ તે ખોલવાનું પણ જોખમ તેમણે ન ખેડ્યું. અમને મહમ્મદની પધરામણીની સવારે જાણ થઈ અને જેલનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થોડી વારમાં એની મુલાકાત માટે આવશે એની અમને ખાતરી હતી. મહમ્મદની કેટડીમાં જમાદારે એક ધંટી મુકાવી

દીધી હતી અને તેને ૪૦ શેર દળણું આપવામાં આવ્યું હતું. પણ તે બધું હતું તાળામાં જ.

જેલનો તો નિયમ છે કે એક ફેદી બીજ ફેદી સાથે વાત ન કરી શકે, ન તેને મળી શકે, ન એકબીજાની ફોટો ઉપર જઈ શકે. પણ એ નિયમ પાળવો એ ફેટલું કઠણ છે એની કલ્પના તમને નહિ આવે. રોજ વધારે પડતું બોલીને થાકેલા આપણે કદાચ એમાં કશું કઠણ ન પણ માનીએ. છતાં જેમણે સંયમ ખાતર અઠવાડિયામાં અરધો દિવસ પણ મૌન સેવ્યું છે તે જાણે છે કે એ કઠણ છે, ખાસ કરીને જેલમાં તો એ ધણું જ કઠણ. મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી છે એટલે મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે મળવાનું, વાત કરવાનું અને લળવાનું મન તો થાય જ. અને તેથી જ અંધારી ફોટોની સળ એ જેલની મોટામાં મોટી સળઓમાં ગણાય છે. ફેટલાક તો એવી સળથી થોડા દિવસમાં ગાંડા જેવા પણ થઈ જાય છે.

જેલના ઉપર જણાવ્યા છે તેવા ન પાળી શકાય એવા નિયમનો તો બધા જ ફેદીઓ લંગ કરે છે અને તેનો લંગ પણ થવો જોઈએ. હું પણ એવા નિયમનો હમેશાં લંગ કરતો. મારી ફોટો મહમ્મદને આપવામાં આવેલી ફોટોની પાસે જ હતી. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટના આવતાં પહેલાં જ તેની મુલાકાત લીધી. તેની ચરવડાની ખ્યાતિ મારે કાને પણ આવેલી એટલે મેં તેને પૂછ્યું:

“ બાઈ, તમારી ખ્યાતિ તો તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં પહેલી પહોંચતી લાગે છે. તમે તો ખૂબ તોફાની તરીકે પંકાયો છો, પણ જેલમાં તોફાન કરવાથી શું વળતું હશે તે હું સમજી શકતો નથી. એમાં કાંઈ તમારો હેતુ છે ખરો ? કે એમ જ સ્વભાવ જ એવો પડી ગયો છે માટે ? ”

તેણે કહ્યું: “ તમે જેલમાં બિલકુલ નવા લાગો છો અથવા

જેલમાં આવીને તમે તેના કરી. અનુભવ મેળવી શક્યા નથી. મને જેલના અધિકારીઓની સામે થઈ સળગ્યો ખાવાનું કંઈ મન નથી થતું, પણ મને તેઓ જરાયે સુખ વળવા નથી દેતા. મને આપેલું કામ તો હું જરા વારમાં પૂરું કરી આપું છું, પણ જરા જરામાં અપમાન કરે, સતાવે અને જાણે આપણે માણસ જ ન હોઈએ તેમ વર્તે તે મારાથી સહન થતું નથી. ”

મેં કહ્યું: “ મને આ જેલમાં ચાર મહિના થઈ ગયા છે. અહીંના મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે અહીં તો તમે સુખેથી રહી શકશો. અહીં તમારું કોઈ અપમાન નહિ કરે, તેમ તમને કોઈ સતાવશે પણ નહિ. પણ તમે જેલ બધી માથે ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કરીને તો અહીં નથી આવ્યાને ? ”

તેણે કહ્યું: “ ના, બાઈ ના. મને સુખે બેસવા દે તો હું તો કોઈનુંયે નામ દઉં એમ નથી. આ જુઓને, હું નવો કેદી નથી છતાં મને ચક્કી આપી છે. પણ તેનું કંઈ નહિ. મને જેટલું દળવાનું આપશે તેટલું હું બરાબર દળી આપીશ, પણ મને અહીં અમલદારો સુખે રહેવા દે તો સારું ! ”

મારે ને તેને આટલી જ વાતચિત થઈ હશે એટલામાં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટના આવવા વિષેનો તાર મળ્યો. જેલમાં પણ તાર ચાલે છે એ જાણી તમને આશ્ચર્ય થશે. પણ જેલનો તાર પણ બહાર જેટલો જ ઉપયોગી અને ચતુર સંદેશવાહક હોય છે, એ વિષે કશી શંકા ન રાખતા. એની વિશેષતા એ છે કે તે કેદીઓના અને વાડરોના પોતાના જ તંત્ર અને ગોઠવણ નીચે ચાલે છે. જેલનો તાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જેલર કે કોઈ અધિકારી આવતો હોય ત્યારે જ મળે છે, અને તે કેદીઓને અને વાડરોને એકાવચા માટે. તાર મળે કે સૌએ પોતપોતાની જગ્યાએ અને કામે લાગી જવું જોઈએ. પણ હું તો આસાનકેદનો કેદી, મારી પાસે કશું

કામ મળે નહિ. છતાં મારેયે મારી ઓરડી પાસે જઈને બેસી રહેવું જોઈએ. મારી ઓરડીના બારણા આગળથી હું મહમ્મદની ઓરડીનું દસ્ય બધું જ જોઈ શકું એમ હતું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારા વાડમાં આવી સૌથી પહેલાં મહમ્મદની ઓરડી તરફ જ ગયો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ યુરોપિયન હતો. એના મનમાં હતું કે તોફાની કેદીને દબાવવા સારુ તેની સાથે જરા અભિમાન બતાવીને સખ્તાઈથી અને મક્કમ રીતે વાત કરવી જોઈએ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મહમ્મદ તરફ વળ્યો કે તેણે પોતાની આંખ કરડી કરી, માથું પાછળ નાખી ગરદન અને છાતી ધુલાવી, પગમાં પથ્થુ જરા બાર મૂકી ગતિ વધારી દીધી. મહમ્મદ અભણ હતો, પથ્થુ કદાચ તેથી જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની આવી વર્તણૂક તેને અપમાનકારક લાગી, અને એ અપમાન સહન કરવામાં તેને પોતાની માણસાઈ હણાતી લાગી. તે કશું બોલ્યો તો નહિ, પણ તેણે એટલી જ કડકાઈ ધારણ કરી ને તે કામ છોડીને બેસી રહ્યો.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું: “દેખો, યહાં અગર સીધે નહિ ચલે તો ઠીક કર દિયે જાઓગે, સમજે ! સીધે ચલોગે તો તુમકો માફી (remission) વગેરા સખ મિલેગા.”

આ સાંભળીને મહમ્મદની આંખો ક્રોધ અને કંઈક નવા-જૂની કરવાના વિચારથી ચમકવા લાગી, પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો એવી આંખો જોવા ટેવાયેલો હતો. તેણે તેની દરકાર ન કરી. તેને તેની દરકાર કરવાની કાંઈ જરૂર ન જણાઈ. એ તો પોલાદી ચોકકાનો હાથો હતો, એ શું કરવા એની ફિકર કરે ? તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એક મિનિટ પણ એ ત્યાં બેસી ન રહ્યો. કેદી પ્રત્યે કંઈક સહાનુભૂતિ બતાવી તેનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવવાની રીતમાં તો એમનો વિશ્વાસ જ નથી હતો. ખૂબ સખ્તાઈ વાપરીને, સખાઓ કરીને જ તેમને વશ કરી શકાય છે એ માન્યતા જેલમાં તો સામાન્ય ચર્ચ પડેલી હોય છે.

મહમ્મદ પણ ક્રોધમાં પોતાનું બાન બૂલી ગયો હતો. તેને દળવા માટે આપેલી ધંટી તેણે જોર જોરથી પછાડવા માંડી.

હું આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. એટલે તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું: “ભાઈ, આ શું કરો છો?”

મહમ્મદ કહે: “એ એના મનમાં શું સમજતો હશે! મને હવે કંઈ કામ કરવાનું મન નથી. આ ધંટીના ટુકડા કરીને મૂકું છું અને જોઈ છું કે એ મારું શું કરી લે છે.”

મહમ્મદનો ક્રોધ જોઈને હું તો દંગ જ થઈ ગયો. મેં એની મદાઈ જોઈ લીધી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો અભિનય તો મેં જોયો જ હતો એટલે હું એમાં તેના કંઈ વાંક કાઢી શકું એમ ન હતું. ધંટી ભાંગી નાખી સજા લેવી એ તેને સારુ રમતવાત હતી. મહમ્મદ કશાથી ડરે એમ ન હતો એ તો મેં જોઈ લીધું હતું. પણ હું એ પણ જાણતો હતો કે એથી એને કશો લાભ નથી થવાનો. એટલે મેં એને ઘણો સમજાવ્યો અને એવું અપમાન ગળી જવા કહ્યું.

કદાચ તમે કહેશો કે એ મારા બહુતરનું પરિણામ. કદાચ તેમ પણ હોય. મહમ્મદની મદાઈનો ઉકળાટ મને ગમતો હતો. આવું અપમાન વિચારપૂર્વક ગળી જવા કરતાં વિચારહીન થઈ મહમ્મદની માફક કંઈક ઊંધુંછતું કરી ખેસવાની રીત આવા સંજોગોમાં તદ્દન નિઃ છે એવું પણ હું નથી કહેતો; છતાં એટલું તો ખરું જ કે એમાં મહમ્મદ જેવા મદની શક્તિ ખોટી ખરચાઈ જાય છે, તેને વળતરમાં કશું મળતું નથી અને પરિણામે ન્યારે એ માણસની શક્તિ ખૂટે છે સારે એ પોતાની મદાઈને બૂલીને પામરતા જ દાખવે છે. આવા દાખલાઓ મેં જેલમાં ઘણા જોયા છે. આવા જ કેદીઓ ઘણે ભાગે સામાન્ય કેદીઓને દબાવવા અને સતાવવા માટે જેલના અધિકારીઓનાં હથિયાર બને છે. અને અધિકારીઓ તેમને કાજમાં લઈને તેમની પાસે ધણી ન

કરવાનાં કામ કરાવે છે. જેલના અધિકારીઓ ધણા સ્વતંત્ર હોય છે. તેમને કોઈએ સાથેનો બ્વહાર ગમે તેવો અમાનુષી હોય તોપણ તેમને કોઈ પૂછનાર નથી હોતું. જેલના અધિકારીઓની એ દુનિયાની મર્યાદામાં તેમની 'કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ' શક્તિની કલ્પના તમને નહિ આવે. જેમ જંગલી હાથી, સિંહ, વાઘને વશ કરવા સારું તેમને બૂખે મારવામાં આવે છે, તેમ જેલમાં મનુષ્યને પણ તેની માણસાઈ હણી કાબૂમાં લાવવા સારું એવા જ ઉપાય કરવામાં આવે છે. ખીન્ન પણ ઉપાયો છે. બારણાના લોહના સળિયા સાથે હાથકડી નાખી કેદીને બાંધીને આખો દિવસ જીભાજીભ રાખવો, તેને ખાટલા સાથે એવી રીતે બાંધવો કે તે હાલીચાલી ન શકે, મોંઠા ઉપર માખ બેસે તે પણ ન ઉડાડી શકે (આવી સજાથી અરધા કલાકમાં જ માણસ કંટાળી જાય), અને તેને ઝાડ ઉપર બાંધી બાંધીને લટકાવવો, એવી સજાઓ પણ થતી સાંભળી છે. જેલમાં સામાન્યમાં સામાન્ય ગણાતી સજા પણ જેવી તેવી નથી. ઘણું જ મીઠું નાખેલી કાંજી તો જેલમાં કેદીઓને જરા વાંક પડતાં આપવામાં આવે છે. તે દિવસે ખીજું ખાવાનું બંધ હોય. કેવળ મીઠાની એ કાંજી ઉપર જ ગુનરો કરવો પડે. કેદી જો એ ન પીએ તો તેને ખીજી સજા કરવામાં આવે. જમાદાર પાસે જીભો રહીને કાંજી પીવડાવે અને એનાં અમુક માપ તો પીવાં જ પડે. આ કાંજી પીવાથી તેને કેવળ બૂખનું જ દુઃખ સોસવું પડે છે એમ નથી, તેથી જીલાબ પણ સારી પેટે લાગે છે અને તે ઢીલોદસ થઈ જાય છે. આવી અમાનુષી સજાઓ આગળ ટકવું એ ગમે તેવા માણસને પણ કંઠણ લાગે અને બહાદુરમાં બહાદુર જણાતા માણસો, પણ તેથી પામર જેવા બનીને પોતાને ન ગમતાં હલકાં કામો કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. અને એમાં આશ્ચર્ય શું? એ સજાઓ જ એવી હોય છે.

મહામદને આ રીતે સમજાવ્યો, એટલે તેને મારી વાત બલે

ઊતરતાં વાર ન લાગી. તે મારો અભિપ્રાય સમજી ગયો અને પછી તો તે મારી પાસે થોડુંક બચતો પણ ખરો. મેં એને ઉરફની એકાદ ચોપડી પણ વંચાવી હતી. જ્યાં સુધી હું જોઈતો હતો ત્યાં સુધી તો એ ફરી કોઈથી આથક્યો હોય એવા સમાચાર નથી મળ્યા.

જોઈતો લગભગ દરેકને ખીડીનું વ્યસન હોય છે. એ વ્યસનને કારણે ધણા ન કરવાનાં કામ કરે છે ને કરાવે છે, છતાં મેં એ જોયું કે મહમ્મદને ખીડીનું વ્યસન ન હતું. મને નવાઈ લાગી, પણ જોઈતો કોઈને એના આ ગુણની ખબર ન હતી. કારણ એ કોઈ કોઈ વખત પોતાના જોઈતો મિત્રોની ખાતર પાસે ખીડીઓ રાખતો ખરો અને જ્યારે પકડાતો ત્યારે સજા પણ ખાતો અને એ રીતે જોઈતો પણ મિત્રસેવાનો લઢાવો લેતો. એક દિવસ તેને આવા કારણસર બારણાના સળિયા સાથે હાથકડી નાખી ઊભાઊભ રાખવાની સજા કરવામાં આવી હતી. મારા હૃદયમાં મહમ્મદ પ્રત્યે એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને તેથી હું ધણી વખત તેની પાસે જઈને બેસતો હતો અને તે દિવસે જ્યારે હું ગયો ત્યારે તેણે ઊભાઊભ જ વાતવાતમાં મને પોતાની બધી વાત કહી અને મેં પણ તે ઊભાઊભ જ સાંભળી. એ એની પાસે સાંભળી હોય ને જે રસ આવે તે તો મારા શબ્દોમાં નહિ આવી શકે, પણ જેવી તેવી એ વાત સાંભળવા જેવી તો છે જ.

નિર્દોષને જલ

મહમ્મદ સિંધમાં મીરપુરખાસની પાસે આવેલા એક ગામ-
ડાનો વતની હતો. એ એનાં માતાપિતાનો એકનો એક પુત્ર,
અને તે પણ તેમની મોટી ઉંમરમાં જન્મેલો એટલે તે બંનેની
આંખની કીકી સમાન હતો. એક દિવસ પાસેના કાંઈ ગામમાં
કાંઈ પીરનો મેળો હશે તે જોવા માટે તે પોતાનાં માતાપિતાની
રજા લાંબને નીકળ્યો. તે વખતે તેની વય માંડ ૧૭-૧૮ વર્ષની
હશે. પાસે પૈસા બહુ જ થોડા લીધેલા; ગરીબ ધરના એટલી
ઉંમરના છોકરા પાસે કેટલા પૈસા હોય ?

મહમ્મદ પોતાની ધૂનમાં રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં
પાછળથી તેને કાંઈએ સાદ કંઈ હોય એમ લાગ્યું. પાછળ ફરીને
જુએ તો એના જ ગામનો એક વીસબાવીસ વરસનો જુવાન
એક જિટ દોરીને ચાલ્યો આવતો તેને જણાયો. મહમ્મદ તેને
ઓળખતો હતો અને વાત કરતાં જ્યારે તેને ખબર પડી કે તે
પણ મેળામાં જ જવાનો છે ત્યારે તો રસ્તો કાપવા સાદુ પોતાને
એક સાથી મળ્યો જણી તેને ધણો જ આનંદ થયો. બંને પોતાના
ગામની અને મેળાની વાતો કરતા કરતા રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

રસ્તામાં એક પોલીસચોકી આવતી હતી. એ પોલીસ-
ચોકી આગળ થઈને બંનેને જવાનું હતું. મહમ્મદ તો ખીચારો
પોતાના અને મેળાના વિચારમાં જ ગુલતાન બની ચાલ્યો જતો હતો,
એને ભરથરીના પેલા કમળમાં પુરાયેલા ભમરાની માફક
એ ખ્યાલ શેનો હોય કે એનું ભાવિ તો જુદું જ ધડાઈ રહ્યું હતું.

તેમની સાથેનું પેલું જાટ ચોરીનું હતું, પણ મહમ્મદને તેની કશી કલ્પના જ નહિ. પોલીસચોક્કી આગળથી જેવા આ બંને નીકળ્યા કે તેમને જાંટના માલિકે આવી પકડ્યા અને પોલીસ તેમને ઘેરીને બાંધી રહી.

મહમ્મદને ખીચારાને શી ખબર કે જે સાથીને મેળવીને તે રાજ થયો હતો તે કાઈનું જાટ ચોરીને ભાગતો હતો અને જેમ અને તેમ જલદી જાટ વેચી તેના પૈસા કરવા માટે મેળામાં જતો હતો? રસ્તાની પોલીસચોક્કી ઉપર જાંટનો માલિક એટલો વહેલો આવી પહોંચ્યો એવું તેના પેલા સાથીએ પણ ધારેલું નહિ અને તેથી સિંધી ચોરોની નિશ્ચિતતાથી તે ત્યાંથી પસાર થઈ જવાનો વિચાર રાખતો હતો, પણ તેનું ધારેલું ફેગટ ગયું.

મહમ્મદ પણ હવે ચોરની સોબતે ચોર ઠર્યો હતો. તેણે ધણી આજીજી કરી પોતાની નિર્દોષતા જણાવી, પણ તે માને કાણુ? પણ આવે વખતે પોલીસ જમાદારો ધણા ઉદાર થઈ જાય છે. ચોક્કીના જમાદારે તે બંનેના ઉપર દયા લાવી એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. જાંટના માલિકને તો તેનું જાટ પાછું મળ્યું હતું એટલે તેને આ બંને અપરાધીઓ ઉપર ફરિયાદ માંડવાનો આગ્રહ હતો નહિ, તેમ કરવામાં તેને કદાચ રસ પણ નહિ હોય. એટલે હવે તો પોલીસે જાતે જ ફરિયાદ કરવી અથવા પેલા પાસે પરાણે કરાવવી રહી. પણ કંઈ કારણુ વગર ‘આવ પથરા પગ પર પડ’ એવું કરવાની જમાદારને પણ જરૂર ન જણાઈ. તેણે કહ્યું:

“ આમ જુઓ, તમારા ઉપર ફરિયાદ કરવામાં આવશે તો તમને જેલ તો મળશે જ, અને વગરકારણે તમે દુઃખી થશો અને તમારાં માથાપને પણ દુઃખી કરશો; પણ આમાંથી એક છૂટવાનો રસ્તો છે ખરો. તમે જે રૂપિયા ૫૦ આપીને આની માંડવાળ કરવા માગતા હો તો હું તેમ કરાવી શકીશ. પેલા જાંટવાળાને

સચળવી દેવો એ માણું કામ. તમે જો રૂપિયા ૫૦ કાઢો તો હું ફરિયાદ માંડી વાળું.”

પોલીસ જમાદારની વાત બંનેને મળે બિતરી મઠ. રૂપિયા ૫૦ આપીને માંડવાળ કરવાનું બંનેએ કબૂલ તો કર્યું, પણ રૂપિયા ૫૦ લાવવા ક્યાંથી ? મહમ્મદ પાસેથી પાંચેક રૂપિયા નીકળ્યા, એના પેલા સાથી પાસેથી રૂપિયા ૧૫ નીકળ્યા. બધા મળીને રૂપિયા ૨૦ જ થયા. રૂપિયા ૩૦ નો ખાડો ક્યાંથી પૂરવો ? ત્યાં કોઈ તેમને પૈસા ધીરે એમ ન હતું, તેમ કોઈ જામીન આપે એવું પણ ન હતું. મહમ્મદ તો પોતાની જાત ઉપર ક્યાંથીયે એટલી રકમ ભેગી કરી શકે તેમ ન હતું. એના માતાપિતાને એ વિષે ખબર આપવાની એની હિમ્મત શી રીતે ચાલે ? બંને ખૂબ મૂંઝાયા. પણ આ મૂંઝવણુમાંથી પણ રસ્તો કાઢી આપવા સારુ પેલો જમાદાર તો પાસે હતો જ. તે કહે:

“ રૂપિયા ૫૦ વગર તો તમને અહીંથી છોડી ન જ શકાય. તમારી પાસેથી તો મેં ઘણી જ ઓછી રકમની માગણી કરી છે. એટલી રકમ તો તમારે આપવી જ જોઈએ. તમારી પાસે એટલી રકમ અહીં નથી એ હું જાણું છું, પણ તેનું કંઈ નહિ. તમારામાંથી એક જણ અહીં જામીન તરીકે રહે અને બીજો માણસ ઘેર જઈને એટલી રકમ લઈ આવે એટલે તરત નિકાલ આવી જશે. ”

મહમ્મદ તો રૂપિયા ૩૦ ની જોગવાઈ કેમે કરીને કરી શકે એમ નહોતું. એટલે એના સાથીએ મહમ્મદને જામીન તરીકે રહેવાનું કહી રૂપિયા ૩૦ લાખને તરત આવવાનું કબૂલ કર્યું. તેણે મહમ્મદને ખૂબ દિલાસો આપ્યો અને તે રૂપિયા લેવા માટે ગયો.

કહે છે કે અગત્ય પ્રપિના વાયદા કદી પૂરા નથી થયા. એ કથા ખરી હશે કે ખોટી તે તો કાણુ જાણે, પણ મહમ્મદના

સાધીનો વાપદો આજ કુધી પૂરો નથી થયો એ વાત સાવ સાચી છે. આથી પોલીસ જમાદાર ધણો જ ચીડાયો. તેણે મહમ્મદ ઉપર બધી જાતના પુરાવા એકઠા કરી ફરિયાદ માંડી દીધી અને હવે તો વાત જમાદારના હાથથી પણ ગઈ. મહમ્મદના પિતાને ખબર પડી. તે ગરીબ માણસ શું કરે ? તેણે પોતાથી બનતું બધું કર્યું. પણ આખરે મહમ્મદને ૬ મહિનાની સજા જેલની સજા થઈ તે થઈ. આજે મહમ્મદને જેલમાં પાંચ વરસ થયાં છે, પણ મહમ્મદને જ્યારે તેનાં માતાપિતા યાદ આવે છે ત્યારે આજે પણ તેની આંખમાં અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે. હવે તો તેને તેનાં માતાપિતાના સમાચાર પણ નથી મળતા. કોને ખબર કે એ ડાસાડોસી દીકરાની આવી અવસ્થા જોઈને રીબાઈ રીબાઈને આ લોકને છોડી પરલોકમાં પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરવા ન પહોંચી ગયાં હોય !

મહમ્મદને ન્યાયાધીશે સજા ફરમાવી કે તેને તરતમાં તો મીરપુરખાસની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ૧૭-૧૮ વરસની ઉંમરનો છોકરો મહમ્મદ, માતાપિતાનો લાડકવાયો, કદી દુઃખ જોયેલું નહિ, તેને જેલ જોઈને જ ત્રાસ છૂટ્યો. મીરપુરખાસની જેલનું દુઃખ સહન કરવા જોટલી તેનામાં સહનશક્તિયે ન મળે. અને તે ભવિષ્યના વિચારે પણ દુઃખી થયો. તે ધણો મૂંઝાતો અને ધણી વખત તો એકલો એસીને કલાકાના કલાકો રહતો. તેથી તેને કંઈક સાંત્વન મળતું ખડું, પણ કંઈ તેની મૂંઝવણ ઓછી થતી નહિ.

ભોમજોગે તે વખતે મીરપુરખાસની જેલમાં હૈદ્રાબાદની સેંદ્રલ જેલમાંથી સાત સાત વરસની કેદની સજા પામેલા ત્રણ કેદીઓને લાવવામાં આવેલા હતા. તેમના ઉપર કોઈ નવો કેસ ચાલતો હતો અને તેટલા સાડુ તેમને હૈદ્રાબાદની જેલમાંથી ત્યાં લાવવામાં

આવ્યા હતા. મહમ્મદ હંજપુષ અને બલિષ્ટ શરીરનો ખરો, અને જોલથી ત્રાસેલો પણ; એટલે પેલા કેદીઓ અને જોઈને આકર્ષાયા અને તેને આશ્વાસન પણ આપ્યું.

મધ્યાહ્નનો સમય હતો. બધા કેદીઓ ખાઈપીને તેમને આપવામાં આવેલું કામ કરતા હતા. મહમ્મદને દળવા ધંટી આપેલી; નવા કેદીને ધંટી આપવાનો રિવાજ હોય છે, પણ જો જિંદગીમાં કોઈ વખત પણ ધંટીનો હાથ પકડેલો નહિ એવા મહમ્મદને દળવું એ કેટલું કઠણ લાગે ? આગલે દિવસે એણે બરાબર દસ કલાક મહેનત કરી ત્યારે પરાણે પાંચ શેર દળાયું હશે, જ્યારે નિયમ પ્રમાણે તો ૪૦ શેર દળવું જોઈએ. જમાદારે એને ગાળો અને ઉપદેશ આપી એનું કર્તવ્ય સમજાવેલું અને તેથી આજે એ પોતાની બધી શક્તિ ખરચીને કંઈક વધારે દળાય એવી મહેનત કરતો હતો. પણ બાવડાં થાકી ગયાં, હાથે ફાટલા પડ્યા અને ઊભા રહેવાની પણ પગમાં શક્તિ ન રહી. હજી તો માંડ ત્રણ શેર ચાર શેર જ દળાયું હશે. એક વખત એણે પોતાના શરીર તરફ અને પછી પોતાના કામ તરફ નજર કરી, એને જમાદારની ધમકી યાદ આવી, આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં અને એ નીચે બેસી ગયો. આવી સ્થિતિમાં મહમ્મદ જેવા ધેરથી પહેલવહેલા જ બહાર નીકળેલા છોકરાને સહેજે પોતાનાં માતાપિતા યાદ આવે. મહમ્મદ પોતાનાં માતાપિતાને સંભારીને રડવા લાગ્યો. તેની આ સ્થિતિ જોઈ પેલા હૈદરાબાદવાળા લાંબી મુદતના કેદીઓમાંથી એકે આવી એને દિલાસો આપ્યો:

“ ભાઈ, રડો છો શું ? એમ હિંમત હારે અહીં કામ ન આવે. તમે આમાં સપડાયા છો એટલે તમારે અહીં તો હવે હિંમત રાખીને જ દિવસ કાઢવા જોઈશે. તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. હું તમને તમારું કામ કરાવવા લાગીશ. ”

“ના, ભાઈ ના. પેલો જમાદાર જાણે તો મારા તો ભોજ જ મેળવે. મારાથી થશે એટલી મહેનત કરી હું માંડું કામ કરીશ અને જો કામ પૂરું નહિ થાય તો તે જે કહેશે તે સાંભળી લઉંશ. પણ માંડું કામ તમે કરી દીધું છે એ જો તે જાણે તો કાણ જાણે મને એ લોકો શું યે કરે.”

“તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. જમાદાર તમારું નામ પણ નહિ દે. એને ખબર જ નહિ પડે અને પડશે તો પણ શું? અમે બધા તમારી સાથે છીએ ને?”

પેલો મિત્ર એને કામ કરાવવા લાગ્યો અને પરિણામે તે દિવસે ૧૫ શેર દળાયું. પાંચ શેરથી એકદમ પંદર શેર સુધી મહમ્મદ ખીજે જ દિવસે પહોંચ્યો તેથી જમાદારને સંતોષ થયો ખરો, પણ તે મહમ્મદને બેચાર ગાળ સંભળાવવાનું અને ઉપદેશ આપવાનું ન બૂલ્યો. પૂરું કામ ન થાય ત્યાં સુધી આ કમ તો ચાલુ જ રાખવો જોઈએ એવી કઠાય તેની માન્યતા હતી!

સાંજનો જમવાનો વખત થયો. બધા જમવા બેઠા. તે વખતે પણ પેલો હૈદરાબાદવાળો કેદી મહમ્મદની સાથે બેઠો હતો. જૂના અને લાંબી મુદતની કેદના કેદીઓ હિમ્મતવાળા હોય છે. વાડરો પણ તેમનાથી અમુક અંશે ખીતા રહે છે. એટલે જોકે જેલનો નિયમ તો ખાતી વખતે પણ વાત ન કરી શકાય એવો હોય છે છતાં મહમ્મદ સાથે પેલા મિત્રે જેલના સુખદુઃખની વાતો કરવા માંડી. વાડરે તે જોયું, પણ તે કંઈ ખોતી શક્યો નહિ. આથી મહમ્મદને પણ હિમ્મત આવી. હૈદરાબાદવાળા પેલા કેદીએ જેલનાં દુઃખોનો પોતાની ભાષામાં એવો ચિતાર આપ્યો કે મહમ્મદ જેવો ગભરું છોકરો તેથી ગભરાઈ ગયો. જેલનાં એ દુઃખોના વિચારે તેને ભવિષ્ય અંધકારમય લાગવા માંડ્યું અને

પોતાની નિરાશા વ્યક્ત કરવા સારુ તેની પાસે આંસુ પાડવા સિવાય બીજો રસ્તો ન હતો એટલે તે રડવા લાગ્યો.

તેને આ પ્રમાણે રડતો જોઈ પેલાઓએ તેને ફરી હિંમત આપી અને કહ્યું: “જે તમે હિંમત રાખો અને અમારી સાથે બળી જાઓ તો આમાંથી છૂટવાનો રસ્તો આપણે કાઢી શકીશું. અને તે પણ અમે અહીં એકબે દિવસ છીએ તેટલામાં જ આપણે કરી લેવું જોઈશે; હૈદરાબાદ પહોંચ્યા પછી તો ત્યાંથી છૂટવાનો કાંઈ પણ રસ્તો નહિ મળે. અને તમને પણ અહીંથી હૈદરાબાદ જ લઈ જવામાં આવશે. માટે એ બાબતનો પૂરો વિચાર કરી લેજો અને તમને ઠીક લાગે ત્યારે મને જવાબ આપજો.”

દુઃખમાંથી નાસી છૂટવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે, અને ખાસ કરીને જ્યારે માતાપિતાના પ્રેમનું આકર્ષણ હોય ત્યારે માણસ ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ પોતાનો આવી સ્થિતિમાંથી છૂટકારો ઇચ્છે. તેમાં મહમ્મદને તો કશો અનુભવ ન મળે. પાછા પકડાવાથી વધારે સજા થશે એની પણ એને બીચારાને કલ્પના નહિ એટલે એણે દુઃખમાંથી નાસી છૂટવાનો નિર્ણય જ કર્યો, અને તે જ નિર્ણય તેને માટે સ્વાભાવિક હતો.

ફેદીઓને જેલમાં સવારમાં જુવારના લોટની કાંજ આપવામાં આવે છે. તે વખતે વાડરો હોય છે પણ એટલા બધા સચેત નથી હોતા અને નાની જેલોમાં તો એક બે માણસ જ રહે એટલે તે સમય નાસવા માટે અનુકૂળ સમજી પેલા ફેદીઓએ પોતાની યોજના ધડી કાઢી હતી. કાંજ આપનાર સાથે એક વાડર રહે છે તેની નજર ચૂકવી શકાય તો નાસી છૂટવું સહેલું થઈ પડે એમ તેમણે ધારેલું, અને તે પ્રમાણે તેમણે મહમ્મદને સમજાવ્યું: કાંજવાળા સાથે જે વાડર આવે તેના ઉપર મહમ્મદે ઓચિંતા ફલંમ મારી ફેદી પડવું અને તેને પકડી રાખવો એટલે

પેલા બધા બહાર નીકળી જશે. પાછળથી મહમ્મદે પણ દોડીને તેમની સાથે બળી જવું—એમ નક્કી થયું હતું.

બીજા દિવસે બધું જ સંકેત પ્રમાણે બરાબર પાર ગિતર્યું. પણ મહમ્મદના પેલા સાથીઓ નીકળી ગયા પછી જેવો મહમ્મદ બહાર દોડી જવા જાય છે તેવો જ તેના નસીબે તેના માથા ઉપર એક ફટકો પડ્યો અને તે બેહોશ થઈ ગયો. જ્યારે એને હોશ આવ્યો ત્યારે તે જેલની એક ઓરડીમાં હાથકડીઓ અને બેડીમાં જકડાઈને પડેલો હતો. અણુધારી રીતે બીજા વાડરના આવી પહોંચવાથી મહમ્મદની નાસી જઈને પોતાનાં વૃદ્ધ માવતરને મળવાની બધી આશા ફેગટ થઈ ચૂકી હતી. હવે તેને સારુ રડવાનું કે કાળજી કંઈ કરીને જે દુઃખ પડે તે સહન કરવાનું જ બાકી હતું.

નાસવાના પ્રયત્ન સારુ મહમ્મદને મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ખડો કરવામાં આવ્યો અને મેજિસ્ટ્રેટે તેની ઉંમરનો અને પહેલી જ વખતની જેલનો વિચાર કરીને માત્ર છ મહિનાની વધારાની જેલની સજા કરી. એટલે હવે મહમ્મદને બાર મહિનાની પૂરી સજા ભોગવવાની થઈ. અને આ પછી તેને તરત જ હૈદરાબાદ સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

બીડીના વેપાર

હૈદરાબાદ સેન્ટ્રલ જેલનાં દર્શન મહમ્મદને પહેલવહેલાં થયાં ત્યારે ત્યાંની સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા જોઈ તે બીચારો તો ચકિત જ થઈ ગયો. બધા રસ્તાઓ વાળીને સાફ કરેલા, કચાચે કચરો ન મળે, કેદીઓને રહેવાની ઓરડીઓ અને મોટા ઓરડાઓ પણ ધણી જ સાફ અને સર્વત્ર શાંતિ. જેલમાં આવીને પક્ષીઓ પણ ત્યાંના એ કરુણ વાતાવરણમાં પોતાનો કિલકિલાટ અને કલરવ બૂલી જતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. આ પ્રથમ દર્શને જ મહમ્મદને આત્મા આટલી સફાઈ અને શાંતિ હોવા છતાં ગૂંગળાવા લાગ્યો. એને કંઈ સમજણ જ ન પડે, બધું નવુંનવું લાગે અને બધે હૃદય હમણાં બંધ થઈ જશે, એવી કંઈ અકલ્પિત બીક પણ તેને લાગવા માંડી. મહમ્મદ ખૂબ મુંઝાવા લાગ્યો. તેને આ શાંતિનો ભંગ કરવા સારું કોઈ માણસની જરૂર હતી. તે કોઈની સાથે વાત કરવા તલસતો હતો. જેલના કરુણ વાતાવરણનો જે ભાર તેના મગજ ઉપર પડ્યો તે દૂર કરવા તેને કોઈનો સહવાસ અને તેની સાથે કંઈ વાત કરવાની જરૂર હતી. પણ તેણે મીરપુર જેલમાંથી નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એટલે એને અહીં પણ એક જુદી કોટડી આપવામાં આવી હતી, અને તેને કામ પણ ત્યાં જ આપવામાં આવ્યું હતું. જે લાંમમાં તેને કામ સોંપવામાં આવેલું તે ભાગમાં બીજા કેદીઓ હતા ખરા, પણ તે બધા પોતાના કામમાં લાગેલા અને મહમ્મદ વિષે હજી કોઈને ખરાબર જાણ

નહિ થયેલી એટલે એની પાસે કાશુ આવે ? અને મહમ્મદની પોતાની હિમ્મત તો તેમની પાસે જવા જેટલી શી રીતે ચાલે ?

*

*

*

જેલમાં પણ દાદાઓ હોય છે. જેમ આપણાં શહેરામાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોલીસ પણ દાદાઓની દાદાગીરીથી બીએ છે, તેમ જેલના વાર્ડરો પણ જેલના દાદાઓથી અમુક અંશે બીએ છે. અધિકારીઓને કોઈ કોઈ વખત એવા દાદાઓનો ધણો ખપ પડે છે અને તેથી એવા થોડાધણા દાદાઓને બીકથી કે લાલચથી જરૂર પડે ત્યારે વશ કરી તેમનો સહકાર મેળવી અધિકારીઓ જેલને સુરક્ષિત માને છે. એવા દાદાઓ કામ થોડું કરે, બીજાની પાસે પોતાનું કામ ખાનગી રીતે કરાવી લે, અને કોઈ કેદી નબળો પણ પોતાના કોષપણ સંબંધી કે મિત્ર પાસેથી છૂપી રીતે પૈસા મેળવી શકે એવો હોય તો તેનો ઉપયોગ કરે છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ નવો કેદી આવે કે તેની પહેલી ભાળ આવા લોકોમાંથી કોઈ લે છે. અબ્દુલ નામનો આવો જ એક કેદી મહમ્મદને રાખવામાં આવેલા ભાગમાં હતો. તેણે મહમ્મદ સાથે સૌથી પહેલાં વાતચીત કરવાનો વિચાર કર્યો. કારણકે જો આ નવો કેદી એના બીજા કોઈ હરીફની અસર તળે આવી જાય તો પછી એનો કશો લાભ એને ન મળે. મહમ્મદે એક વખત ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એટલે અબ્દુલના મનમાં જેમ બીજા કેદીઓ પ્રત્યે ઓછોવત્તો પણ તિરસ્કારનો ભાવ રહેતો તેમ તેના તરફ નહોતું. મહમ્મદને મળવા માટે તે એક પ્રકારે ઉત્સુક પણ હતો, કારણ ૧૮ વરસની નાની ઉંમરનો કેદી જેલ-માંથી ભાગી જવાની કોશીશ કરે એ તેની અસાધારણ બહાદુરીનું લક્ષણ તો ખરું જ ને ?

મહમ્મદ અબ્દુલને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને ધણો રાજ થયો, તેને લાગ્યું કે હવે તે પોતાના મનનો ભાર હળવો કરી શકશે.

પણ અબ્દુલે તે આવતાં જ પૂછ્યું: “ બાઈ, ક્યાંથી આવે છે? ક્યાં ગુના માટે તમને અહીં લાવવામાં આવ્યા છે? ”

મહમ્મદે પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ તો સહેલાઈથી આપ્યો, પણ બીજો પ્રશ્ન વિકટ હતો. ચોરીના ગુના માટે તેને સજા થયેલી પણ તેણે પોતે ચોરી કરેલી નહિ. એટલે એ શી રીતે તે પ્રશ્નનો જવાબ સહેલાઈથી આપી શકે? અને પોતાનો બધો જ કેસ રજૂ કરવા જેટલી તો તેની હિંમત ન મળે ને તેટલો સમય પણ ન હતો. પણ પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ મળતાં જ અબ્દુલે પોતે જ મહમ્મદ શું ગુનો કરી ત્યાં આવ્યો હશે તેનું અનુમાન કરી ફરી પૂછ્યું: “ કોઈ ખૂનના મામલામાં સજા થઈ કે કોઈ માથુકના મામલામાં મારામારીમાં? ”

મહમ્મદે આ ગુનાઓનો ઇન્કાર કર્યો. અબ્દુલે પૂછ્યું: “ તો શું ખોટી નોટો કે રૂપિયા બનાવવાનો ગુનો હતો? જો બાઈ, એ કામ તમારું હોય તો ગબરાતા નહિ. ” આટલું કહી અબ્દુલ મહમ્મદના કાન પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો: “ જાણો છો અહીં પણ ખોટા સિક્કા તો બને છે. રૂપિયા, અરધા, પાવલીઓ અને બે-આનીઓ. જો તમે એ કામમાં ઉસ્તાદ હશો તો તો અહીં તમારે સારું ઘીંકળાં છે ઘીંકળાં! ”

મહમ્મદ તો આ સાંભળીને દંઝ જ થઈ ગયો. હવે તો અબ્દુલ સાથે વાત કરવા જેટલી પણ તેની હિંમત આલે તેમ ન હતું. તે મનમાં સમજ્યો: આ કોઈ ખરો અને પાકો ગુનેગાર હોવો જોઈએ અને અહીં એ એકલો નથી. એના જેવા ગુનેગારો અહીં ઘણા હશે કે જેમને પોતાના ગુના સારું કંઈ પશ્ચાત્તાપ નથી થતો, પણ તેમાં તેઓ અભિમાન સમજે છે. મહમ્મદની સ્થિતિ સહી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. તેને વાત કરવા સારું કોઈ માથુસની સોજતની જરૂર હતી અને અબ્દુલ તો ગુનાઓની

આવી મોટી મોટી વાતો જ કરતો હતો અને તેમાં મહમ્મદને જરાયે રસ પડતો નહિ, તેને તો આવી વાતો સાંભળી ડર લાગતો હતો.

અબ્દુલે મહમ્મદ સાથે ધણી વાતો કરી. અબ્દુલે તેને જતાં જતાં કહ્યું: “ભાઈ, આજથી આપણે દોસ્ત થયા. હું તારી મદદે ઊભો રહીશ, તું મને મદદ કરજે. આ વાડરો તો માટું નામ પણ દેતા નથી અને હું કહું છું કે હવે તેઓ તારા તરફ પણ આંગળી નહિ ચિંધે. તારાથી થાય તેટલું કામ કરજે, બાકીના કામની કશી ચિંતા ન કરતો. જમાદાર પણ તને કામ બાબત કંઈ પૂછશે નહિ.”

આમ અબ્દુલ તો મહમ્મદને અભયવચન આપીને ચાલ્યો ગયો, પણ તેની દશા તો વિચિત્ર થઈ પડી. પોતે ગુનેગાર નહોતો, અને આવા ટેવાઈ ગયેલા ગુનેગારોનો એને પહેલાં કદી પરિચય પણ નહિ; અને ચોર, લૂંટારુ અને એવા બીજા ગુનેગારોની કૂરતા વિષે એણે સાંભળેલું ધણું એટલે એના મનમાં સંશય પેડો. સાંજે ‘ગિનતી’ની પરેડ થઈ. બધા ફેદીઓને તેમની ઝડતી લેવા સારુ એક લંગોટીબેર એકસાથે ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમને તપાસી લીધા પછી ગણી લેવામાં આવતા હતા, તે વખતે તેણે અનેકરંગી મુખો ત્યાં જોયાં અને તેણે બધાને વિષે પોતાની રીતે કલ્પના બાંધવા માંડી.

તેને નાના પ્રકારના વિચારો આવ્યા: ‘આ લોકોની સોબતમાં કેમ રહેવાશે ? જેલમાં અનેક કળેટા કેમ સહેવાશે ?’ અવા વિચારોથી તે મૂંઝાઈ ગયો પણ કરે શું ? સોબત વગર રહેવું તેને માટે અશક્ય હતું અને જેલમાં અબ્દુલ જેવા માણસ સિવાય બીજા કોની સોબત મળે ? એટલે એને અબ્દુલની મિત્રતા કરે જ છૂટકો હતો. તે ચક્કરમાં રહેનારા બીજા ફેદીઓ બધા હિંમત વગરના હતા, તેમના ઉપર પણ અબ્દુલનો રૂઆબ ચાલતો હતો તે પણ મહમ્મદે જોયું હતું. અધિકારીઓની એના ઉપર કૃપા હોવાનું પણ એને કંઈક સમજાયું. બધા વાડરો ઉપર એની ધાક હતી એવું એણે અનુભવ્યું.

આ બધું હોવા છતાં અબ્દુલનો વ્યવહાર એને ગમતો ન હતો. કેદી વાડરો તો બધા અબ્દુલના દોસ્ત હતા અને અબ્દુલ તેમની પાસેથી પોતાનાં બધાં કામ હમેશાં લેતો અને તેથી તે પણ તેમનું કામ કરવા જેવું હોય કે ન કરવા જેવું હોય તો પણ બધું કરી દેતો. પણ અહીં કેદીવાડરોનું થોડું વધુન આપવાની જરૂર છે. એ વર્ગ વિના જેલનું બધું જ કામ અટકી પડે અને જેલનો બંદોબસ્ત અસંભવ થઈ પડે, એવી એ વાડરોની મહત્તા છે. અધિકારીઓ એ સમજે છે અને એ વર્ગ દ્વારા આખી જેલનો—પછી તે મોટી હોય કે નાની—બંદોબસ્ત જાળવે છે.

કેદીવાડરો ધણે ભાગે લાંબી મુદતની કેદના કેદીઓ હોય છે. તેઓ કેદમાં ધણા દિવસ રહી ધડાયલા હોય છે. તેમને જેલના નિયમો અને તેના ભંગ કેમ થાય તે વિષેનું પૂરતું જ્ઞાન હોય છે. અને જૂના કેદી હોવાને કારણે કેદીઓમાં તેમનો કંઈ મોભો (સારો કે ખોટો) બંધાયેલો હોય છે. જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની દૃષ્ટિએ કેદીની ચાલચલનત ધણી સારી (1) હોય ત્યારે તે તેને પહેલાં કચ્ચો વાડર કરે છે. કચ્ચો વાડર એટલે તેને કેદીઓ સાથે બેરેકમાં સુવાડવામાં આવે પણ તે બધા કેદીઓનો ઉપરી ગણાય. રાત્રે એણે બધાની હાજરી બરાબર બોલવી જોઈએ અને કેદીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. કેદીની ભૂલ થઈ હોય તો તેની ફરિયાદ તેણે પોતાના વાડરને એટલે તેના ઉપરીને કરવી જોઈએ. તેને આ સેવાના બદલામાં મહિને ચાર આના કે એવું મહેનતાણું આપવામાં આવે છે અને એ સિવાય પોતાના ભાઈબંધ કેદીઓથી તે થોડી છૂટ વધારે ભોગવે છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જ્યારે ધારે ત્યારે એને પાછો સાધારણ કેદી બનાવી શકે અને તેમ કરવામાં તેને વિચાર કરવાની જરા પણ જરૂર નથી હોતી.

કચ્ચો વાડર તરીકે જ્યારે કેદી સારી કામગીરી બજાવે અને એને વિષે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને સંતોષ (1) થાય ત્યારે એને પાંકો વાડર

બનાવવામાં આવે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કેવી કામગીરીથી સંતોષ થાય એ વિષે અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. પાકા કેદી વાડરને વધારે અધિકાર હોય છે. તેને બેરેકમાં પૂરવામાં નથી આવતો, તેને રાતના બહાર રહીને પહેરો બરવાનો હોય છે. તેને માસિક આઠ આના મહેનતાણુના મળે છે, તેને ખાવાને ધઉની રોટલી આપવામાં આવે છે, અને કેદી પ્રત્યેના વ્યવહારમાં લગભગ તેને જોલના પોલીસવાડરના જેટલા જ અધિકાર હોય છે. એના પર પણ પેલા પોલીસવાડરની દેખરેખ તો રહે છે જ, પણ એ દેખરેખ નામની જ હોય છે. આ કેદીવાડરોને કામ કરવાનું નથી હોતું પણ તેમણે કેદીઓ પાસેથી કામ લેવાનું હોય છે. જોલનો નિયમ કેદીને મારવા કરવાનો નથી છતાં આ લોકો પોતાના દંડુકાનો ધણી વખત ઉપયોગ કરી કેદીઓ પાસે કામ લે છે અને અધિકારીઓને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેદી તેમની સામે ફરિયાદ નથી કરી શકતો અને કોઈ કરે છે તો તેની વાતનો કોઈ વિશ્વાસ નથી કરતું ! ખરી વાત તો એ છે કે જોલના નિયમો જ એવા છે કે તે બધાનું પાલન કરવું એ લગભગ અશક્ય છે, અને તેથી જે માણસ પોતાના કેદીવાડરની સામે થાય તેના બીચારાના તો ભોમ જ મળી જાય છે. દિવસમાં બપોળે ત્રણ ત્રણ ગુનાને સારુ તેને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો તેની પાસે કેદી રજૂ થયો એટલે તેને સજા કરે જ. આ રીતે આ વર્ગ જોલના અધિકારમાં એટલો બધો સત્તાશાળી છે કે એની જેના ઉપર કૃપા થાય તે ત્યાં ધીરૂધ પણ ખાધને મોજ કરે અને જેના ઉપર એમનો ક્રોધ ઊતરે તેને તેઓ એવી સ્થિતિમાં મૂકી શકે કે તેને જીવવું એ જ ભારે લાગે. આ સ્થિતિ હોવા છતાં જોલમાં આત્મહત્યા નથી થતી તેનું કારણ જોલમાં આત્મહત્યા કરવાનું સાધન મેળવવું મુશ્કેલ છે અને સાધારણ કોટિનાં મનુષ્યો બીચારા પરિસ્થિતિને વશ થઈને માન-અપમાન બધું સહન કરે છે, અને ધણી વખત

ન કરવાનાં કામ પણ પોતાના વાઈરને રાજી રાખવા કરે છે અને પોતાની માથુસાઈ એ રીતે હથાવા દે છે.

વ્યસન એ માથુસનો મોટો શત્રુ છે, પણ જેલમાં તો તે બંધકર શત્રુનું કામ કરે છે. એક બીડી જેવી વસ્તુની તલપ માટે ધણી સારા દેખાતા માથુસો તેમનાથી ફેટલાયે હલકા માથુસો પાસે કરમરતા ત્યાં જેવામાં આવ્યા છે. મહમ્મદ એક બ્રાહ્મણની વાત હમેશાં કહેતો. સારા કુટુંબના હોવાનો તેમનો દાવો. કોઈ વિશ્વાસઘાતના અપરાધમાં તેમને એક વરસની સજા થયેલી. બહાર હતા ત્યારે કદી નહાયા વગર એ પાણી ન પીતા અને બધા વિધિનિષેધોનું પાલન કરતા ! પણ એક બીડીનું વ્યસન એમને લાગેલું, અને તેથી જેલમાં આવ્યા પછી મુસલમાન અને ટેડબંગીની પીધેલી બીડીની પણ એકાદ પુકં એમને મળી જાય તેટલા સારુ તે તલસતા. એમની તો બહુ કરુણ કહાણી છે. શરૂઆતમાં જ્યારે જેલમાં ગયા ત્યારે અબ્દુલ જેવા જેલના કોઈ દાદાએ એમને પોતાના હાથમાં લીધા અને એમની પાસેથી એમને ઘેરથી પૈસા મંગાવવા સારુ એક ચીઠી પણ લખાવી લીધી. એમણે રૂપિયા પચીસની ચીઠી લખી આપી હતી અને ઘેરથી એટલી રકમ લેવા આવનારને બરાબર મળી આવવામાં આવી હતી. પણ જેલના ફેટલાક ખાનગી નિયમો હોય છે તે નિયમોને અનુસરીને એમાંથી અડધી રકમ જ અંદર પહોંચવા પામી. રૂપિયા સાડાબાર એ બાઈને મળ્યા. આ સાડાબાર રૂપિયામાંથી અઠી તો જેમણે ચીઠી લખાવેલી તેમની દલાલીના, એટલે એ બાઈ પાસે રૂપિયા દસનો નોટ જ બાકી રહ્યો. અને એ નોટ વટાવે નહિ તો એનો કશો ઉપયોગ નહિ. કોની પાસે વટાવે એ સવાલ ઊભો થયો. એમણે પોતાના એક ચાલાક સાથીને એ કામ સોંપ્યું, તેણે રૂપિયા વટાવીને માત્ર પાંચ રૂપિયાએ બાઈને આપ્યા. એમણે બીજા રૂપિયાની માગણી કરી એટલે પેલા બાઈએ રૂપિયા કરવાનો દમ દીધો અને વાત દબાઈ ગઈ. પણ આ હાથમાં આવેલા પાંચ રૂપિયા પણ એમના નસીબમાં નહોતા. એ

ભાઈએ એ આનાની આઠ બીડી ખરીદી અને ચાર રૂપિયા ને ચૌદ આના ક્યાં મૂકવા તેનો વિચાર કર્યો. જેલમાં રૂપિયા અંખ ઉપર તો રાખી શકાય જ નહિ. દહાડામાં ચારચાર વખત નાગા કરીને જ્યાં ઝડતી લેવાતી હોય ત્યાં એ રકમ પાસે તો કેમ જ રાખી શકાય ? અને કોટડીમાં કે બેરેકમાં પૂરતા પહેલાં તો બધાં કપડાંની અને શરીરની બધી જ ઝડતી આપવી પડે છે. એટલે મોટે ભાગે જે લોકો પૈસા રાખે છે તેઓ તેને બહાર કમ્પાઉન્ડમાં કોઈ ન દેખે તેવી રીતે જમીનમાં દાટી રાખે છે. જેલની જમીન જે ખોદી જોવામાં આવે તો સાચે જ તે વસુંધરા છે એની ખાતરી થયા વગર નહિ રહે. થોડે થોડે આંતરેથી તમને જરૂર પૈસા, રૂપિયા કે એવી રકમો તેમાંથી મળવાની. પણ એ પૈસા એવી ખૂબીથી દાટવામાં આવે છે કે એની કોઈને ખબર પડતી નથી. આપણા આ બ્રાહ્મણ ભાઈને પણ એ જ રસ્તો સૂઝ્યો અથવા કોઈએ દેખાડ્યો. સાંજે બેરેકમાં તેને પૂરે તે પહેલાં તો તેમણે એ પૈસાની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ, એટલે તેમણે એકાંત જોઈ એ પૈસા એક જગ્યા પર એક નિશાન રાખી દાટી દીધા, અને પેલી આઠ બીડીઓમાંથી એક બીડી પીધી ને તે વખતે તો છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. પણ નસીબના બહુ બળિયા તેમ આવડત પણ ઝાઝી, એટલે જ્યારે એમને બેરેકમાં પૂરવા સાડુ ઝડતી લેવામાં આવી ત્યારે એમની લંગોટીને એક છેડેથી પેલી બાકી રહેલી સાત બીડીઓ નીકળી પડી. બસ થઈ ચૂક્યું, વાડરને તો એક ગુનો હાથ લાગ્યો. તેણે બીડીઓ જમ કરી અને જમાદારને ફરિયાદ કરી. જમાદારે એને બીજે દિવસે સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે રજૂ કરવાનો હુકમ કર્યો. સવારે બેરેક બિઘડી અને જંગલપાણીની પરેડ પૂરી થયા પછી એમને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યા. એમને ત્રણ દિવસની ચીઠાની કાજીની સજા થઈ. ‘ઠીક છૂટ્યા’ એમ એ ભાઈના મનને થયું હશે. પણ જ્યારે ફરી બીડીની તલપ લાગી ત્યારે એમણે પોતાના દાઢેલા પૈસા તરફ નજર દોડાવી અને ત્યાં જઈ જોયું તો પૈસા

પણ ન મળે. એ પૈસા દાટતા હતા તે વખતે એમના કોઈ મિત્રે એ જોયું હતું અને પોતાનો લાગ જોઈ તેણે એ પૈસા કાઢી લીધા હતા.

એમની આ વખતે જે દસા થઈ હશે એનો તો તમે જ વિચાર કરી શો. એમની નિરાશાનો પાર ન હતો. તે દિવસે એમણે પોતાના એક સાથી મુસલમાનની પીધેલી બીડીની પુંઝા મારી પોતાનું જાતિઅભિમાન વહેતું મૂક્યું.

પણ ત્રણ દિવસ મીઠાની કાંજ પીવી એ એમને માફક ન આવ્યું અને ઝાડા થઈ ગયા અને તેમાંથી મરડો થયો એટલે હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં એમને દૂધ આપવામાં આવતું હતું, પણ બીડીની તલપ તો એમને સતાવતી જ રહી. એટલે એમણે દૂધ આપીને બીડી લેવાનું કર્યું. એક શેર દૂધના બદલામાં એમને એક બીડી મળતી. એટલું દૂધ આપીને પણ એ એક બીડી મેળવતા અને પોતે ગમે ત્યાંથી કોઈની પાસેથી પણ મેળવીને મરડો હોવા છતાં જુવાર બાજરીના રોટલા ખાતા. આને સારુ એકબે વખત એમને સળ પણ થઈ, પણ પેલી તલપ ન છૂટી. એ કંઈક આયુષ્યના બળિયા ખરા. ધીરે ધીરે દવાને જોરે કે એમના આયુષ્યના બળે એ સાળ થઈ ગયા. મહમ્મદ જે વાડમાં હતો ત્યાં જ એમને રાખવામાં આવેલા એટલે મહમ્મદની એમની સાથે પણ ઓળખાણ થઈ. પછી તો એ ભાઈ પણ ત્યાંની ચોરીમાં ધીરે ધીરે પાવરધા થઈ ગયા અને દિવસોના સહવાસથી તેમના કેટલાક મિત્રો પણ થયા, જેથી તેમનું નહતું. મહમ્મદ પણ કેટલીક વખત તેમની બીડીઓ કે પૈસા રાખીને તેમને મદદ કરતો અને તેમ કરવામાં કેટલીક વખત એને સળ પણ ભોગવવી પડેલી. પણ એ બહાદુર હતો. એણે અબદુલ અને બીજાઓના સહવાસથી જેલ વિષેનું કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું અને કેદીઓમાં ધીરે ધીરે એ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતો થયો. એ ઉંમરે નાનો હતો, પણ

હિમ્મતે મરદ હતો. એ જેલના ઉધાડા અને ખાનગી નિયમોના જ્ઞાનમાં અધૂરો હતો, પણ સહન કરવામાં અને જરૂર પડે તો કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના લડવામાં શરૂ હતો. એટલે થોડા દિવસમાં જ બધા દાદાઓ એનું સન્માન જળવતા અને અબ્દુલની 'પાર્ટી'માં તો એને સાડું માન મળતું. પેલા બ્રાહ્મણ બાઈના દષ્ટાંતથી બીડીની તલપ માથુસને કેટલો હલકો કરી મૂકે છે તેનું જ્ઞાન મહમ્મદને થયું હતું અને તેથી એના બધા સાથીઓ બીડીઓ પીનારા હોવા છતાં એ તેમાંથી બચી ગયો હતો. પણ બીડી એ જેલના જીવનમાં કેટલો મોટો ભાગ લજવે છે એનું એને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. કેટલાક ચાલાક કેદીઓ પોતાની દાદાગીરીથી એમાંથી મોટી કમાણી કરે છે એવું પણ એણે સાંભળેલું; પરંતુ જેલની એ કમાણીનો પૈસો જેલમાંથી બહાર લાગ્યે જ જતો હશે. છતાં કોઈ એક જણ હજારેક રૂપિયા એકઠા કરીને લઈ ગયાનો દાખલો કેદીઓમાં હમેશાં ચર્ચાતો અને તે તેણે સાંભળેલો.

હુદ્દડ

આમ મહમ્મદને જેલમાં લગલગ છ મહિના થઈ ગયા હશે. એ દરમિયાન એને જેલની ઝીણી ઝીણી અનેક કનડગતો ભોગવવી પડી અને એ ધણા બદમાશો તેમ જ બલા પણ અક્કડ માણસોના પ્રસંગોમાં પણ આવ્યો. પરિણામે એ પણ અક્કડ બન્યો. જેલના નરમ, અને દુઃખોથી દબાઈ જાય એવા પામર (!) વર્ગ પ્રત્યે થોડો ધણો તિરસ્કાર પણ એના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો. આ વર્ગ બહુ મોટો હોય છે. મહમ્મદને કોઈ કોઈ વખતે એમના પ્રત્યે દયાની લાગણી થતી અને કેટલાકને એ મદદ પણ કરતો; પણ એ વર્ગમાંથી કોઈ એનો મિત્ર થઈ શકતો નહિ. એમને એ પોતાનાથી ઊતરતી કાટિના માણસો ગણતો; પણ જે વર્ગ જેલમાં પોતાની દાદાગીરીથી અને અક્કડાઈથી માન મેળવે છે અને અધિકારીઓ પણ જે વર્ગથી થોડેધણે અંશે બીજા છે તે વર્ગમાં એ બળી ગયો અને એથી એની કનડગત ધણી ઓછી થઈ ગઈ. પણ તેથીયે કંઈ જેલમાં શાંતિથી રહી શકાય છે ? આ વર્ગમાં પણ બે પક્ષો પડી ગયેલા હતા. એક અબ્દુલનો પક્ષ અને બીજો કરીમનો. મહમ્મદ અબ્દુલના પક્ષમાં હતો, અને જ્યારે જ્યારે એ બે પક્ષ વચ્ચે કંઈ તકરાર થાય ત્યારે અબ્દુલના પક્ષના માણસો એક થઈને સામા પક્ષના માણસો સામે લડતા. હજી સુધી એને ઉધાડું સ્વરૂપ નહોતું મળ્યું. અંદરઅંદર જ એ બે પક્ષો વચ્ચે દ્વેષ અને વૈરનો અગ્નિ સળગ્યા કરતો હતો અને હવે બડકો થવાની તૈયારી હતી. એક દિવસે મહમ્મદને ખબર મળી કે આવતા રવિવારે તેણે તૈયાર થઈને

બાપણુમાં આવવું. બાપણુમાં જોના બધા ફેદીઓ, રાજદારી સિવાયના, એક સ્થળે મળી શકે છે, અને અહીં જ બધાના હિસાબ બધા એકસાથે ચૂકવી લે છે. મહમ્મદને આ ખબર મળ્યા એટલે પોતાના પક્ષના આગેવાન પ્રત્યેની નિષ્ઠાને લીધે એણે પણ ત્યાં તૈયારી કરીને જ જવું જોઈતું હતું.

રવિવારનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સવારના આઠ વાગે બાપણુમાં ધીરે ધીરે ફેદીઓની 'પાર્ટીઓ' આવવા માંડી. બાપણુ-કર્તા આવે તે પહેલાં લગભગ બધા જ ફેદીઓ જેટલા આવી શકે એમ હતા તેટલા ત્યાં આવીને બેઠા. બાપણુકર્તા આવવાની તૈયારીમાં જ હશે, એટલામાં એક ખૂણામાંથી અબ્દુલ અને કરીમ વચ્ચે જમી, અને જોતજોતામાં તો બન્ને પક્ષના માણસો એક બીજા સાથે લડવામાં લગી ગયા. ફેદી વાડોમાંથી પણ કેટલાક એક પક્ષના હતા તો કેટલાક બીજા પક્ષના, એટલે તેમાં પણ જમી. કેટલાકનાં માથાં ફૂટ્યાં, કેટલાકને હાથમાં વાગ્યું, તો કેટલાકને પગમાં વાગ્યું. અધિકારીઓને ખબર પડી, અને તેઓ આવ્યા, તેમણે કુલ્લડનું રૂપ જોયું અને 'એલામં બેલ' વાગ્યો. બધા પોલીસો એકઠા થયા અને બહુ મુશ્કેલીએ આ કુલ્લડને દાખી શક્યા. કુલ્લડમાં જેટલાને વાગ્યું હતું તેટલાને હોસ્પિટલમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા અને જેમને વાગ્યું ન હતું પરંતુ જેમણે કુલ્લડમાં સીધો ભાગ લીધેલો તેવાને જુદી ઝોરડીઓમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. મહમ્મદને થોડું વાગેલું એટલે એને દવા સાડુ દવાખાને મોકલ્યો. અબ્દુલને કશી ઇજા થયેલી નહિ, એટલે એને એક જુદી ઝોરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. કરીમને સખ્ત ઇજા થયેલી અને તેની સાસ્વાર દવાખાનામાં થવા માંડી.

કુલ્લડ ન્યારે પૂરેપૂરું શાંત થયું ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કુલ્લડને સાડુ જે લેકો જવાબદાર હતા તેમને એક પછી એક એમ પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમની ઉલટપાલ કરી દરેકને કંઈ ને કંઈ

સળ કરી. મહમ્મદને પણ આમાં સાત દિવસની બંધ કાટડીની સળ થઈ. અબ્દુલને અંધારી કાટડીની સળ કરવામાં આવી, પણ આ તોફાનનું મૂળ ક્યાં તે કાંઈ શોધી ન શક્યું. જેલનો જેલર અંગ્રેજ હતો એને મૂળ શોધ્યા વગર સંતોષ થાય એમ ન હતું. એણે ધીરે ધીરે કરીમને, જેને સખત ઇબ્ન થઈ હતી તેને, હાથમાં લેવા માંડ્યો. સાધારણ રીતે તો એક બીજા સામે ગમે તેટલું લડે તો પણ કાંઈ પણ પક્ષનો માણસ સામા પક્ષની આડી ન ખાય, એવો એક એમના યુદ્ધનો નિયમ હોય છે, અને તેથી અધિકારીઓ આવી તકરારોનાં કારણે શોધી શકતા નથી. પણ કરીમને સખત વાળું હતું. અબ્દુલ પ્રત્યે તેનો રોષ ઘણો વધી ગયેલો અને પોતે હાર્યો તેનું એને દુઃખ પણ ઘણું હતું. જેલરની થોડીઘણી મહેરબાનીએ એને ધીરેધીરે વશ કરવા માંડ્યો. જેલરે આખરે શોધી કાઢ્યું, કે તરતમાં આવેલા એક ૧૭-૧૮ વર્ષના સાધારણ દેખાવડા છોકરાના કારણે આ તકરાર થયેલી. કરીમ તેને પોતાના હાથ નીચે રાખવા માગતો હતો અને અબ્દુલ એને પોતાના. અને એમાંથી બંને ચડબડી ઊઠેલા અને પક્ષાપક્ષીને કારણે તેણે આવું મોટું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કરીમે જેલરને ઠસાવ્યું કે અબ્દુલની દાનત ખરાબ હતી તેથી તે એ છોકરાને રક્ષણ આપવા માગતો હતો. પણ કરીમની દાનત પણ શુદ્ધ તો નહોતી જ. જેલમાં આવી જતની ઘણીયે તકરારો થાય છે. લાંબી મુદતની કેદ, અને કેવળ શરીરની જરૂરિયાતો સિવાય માણસને કંઈક માનસિક અને આધ્યાત્મિક જરૂરિયાતો પણ હોય છે એનો અધિકારીઓ તરફથી અસ્વીકાર, માણસને પણ કરી મૂકે છે, અને તેથી પોતાના શરીરની જરૂરિયાતો અને એ જરૂરિયાતો સાધવા સ્વાર્થની મૈત્રી સિવાય બીજી મૈત્રી એ લોકો સાધી નથી શકતા. સામે માણસ બળિયો હોય, ઇચ્છાશક્તિમાં પ્રબળ અને નિશ્ચયી હોય તો તેનાથી બહીને બલે તેની મૈત્રી કરે, પરંતુ જેલમાં પોતાના સ્વાર્થમાં માણસ એટલો બધો રચીપચી

નમ છે કે તેને સમાજનો કે બીજા માણસના જીવનનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી જણાતી. સમાજ સામે તો એનો બળવો હોય છે. એ બળવો કરે છે એનું એને જ્ઞાન નથી હોતું, પરંતુ જેલમાં જે લોકો લાંબો વખત રહે છે તેમને સમાજ પ્રત્યે એક પ્રકારનો તિરસ્કાર જાડો જાડો પશુ બને છે. તેમના માનસિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનો નાશ, સમાજ તેને જેલમાં મોકલીને કરે છે એ તેના અંતઃકરણમાં ઝાંખું ઝાંખું પશુ આલેખાયેલું રહે છે અને તેથી જેલ જઈ આવેલો માણસ જો એનામાં હિંમત હોય છે તો પાકો બદમાશ થઈને બહાર આવે છે. એ કોઈની પણ પરવા કર્યા વગર ગુનાઓ કરે છે. એને જેલનો ડર તો હોતો નથી એટલે એ પોતાના ગુનાઓમાં વધારે બેદરકાર અને કૂર બને છે. જેમનામાં હિંમત ઓછી હોય છે અને ડરપોક હોય છે તેઓ પણ બદમાશોના હથિયાર બની સમાજને મોટી હાનિ કરે છે. એવું જ પરિણામ મોટે ભાગે જેલમાં ગયેલાઓનાં જીવનમાં આવે છે.

પશુ મહામ્મદને તો આ લડાઈનું કારણ શું છે તેની અબ્દુલે ખબર નહિ આપેલી. એને એ ખબર જ નહિ કે જે લડાઈમાં એણે ભાગ લીધો તેનું કારણ અધમ હતું. એને પાછળથી એની ખબર પડી અને એને જ્ઞાનિ પણ થઈ; પણ પછી તો એ અને અબ્દુલ કોઈ દિવસ મળી શક્યા જ નહિ. અને અબ્દુલનો અને કરીમનો એમ જે બે પક્ષો હતા તે આ તોફાનને પરિણામે તૂટી ગયા.

અબ્દુલને અંધારી કોટડી આપવામાં આવેલી તેમાંથી એ છૂટ્યો તેવી જ એને ખબર પડી કે કરીમે ચાડી ખાધી છે; કારણ જેલરે એને બોલાવીને સારી પેઠે ધમકાવેલો. પણ એવી ધમકીની એના ઉપર શી અસર થાય ? અબ્દુલને કરીમની આ વર્તણૂક પ્રત્યે સખ્ત તિરસ્કાર થયો. એનો એક સાથી એની બાબુમાં જ હતો તેની સાથે એણે મસલત ચલાવી અને કરીમને એનો સ્વાદ

અમે તે ભોંઝે અખાડવો એમ નક્કી કર્યું. અને આ નિરધાર કર્યા પછી તેને એ તક મેળવતાં વાર પશુ ન લાગી. કરીમ દવાખાનામાં હતો ત્યાં 'તોલ' ને સારુ અબ્દુલને એની અંધારી કાટડીની સળ પૂરી થયા પછી એક દિવસ એક પોલીસ અને વાડરના મહેરા નીચે લઈ જવામાં આવ્યો. એના પડોશી પશુ એની સાથે હતો. દવાખાનામાં કરીમ બહાર બેઠો હતો એટલામાં આ બન્ને જણા ત્યાં પહોંચ્યા અને પોલીસ કે કેદીવાડર કંઈ પણ કરી શકે તે પહેલાં કરીમ પર તૂટી પડ્યા. કરીમને બીજી વખત વાગ્યું, પશુ વાડરે અને પોલીસે તેને બચાવી લીધો. તરત અબ્દુલ અને તેના સાથીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યા અને અબ્દુલને બાવન ફટકાની સજા થઈ. તેના સાથીને અંધારી કાટડીની અને દંડાબેડીની સજાનો હુકમ થયો.

આ ફટકા કેવી રીતે મારવામાં આવે છે ? નેતરની સોટીઓ અમુક વખત સુધી પાણીમાં પલાળી રાખવામાં આવે છે. એ પછી જેને ફટકા મારવાના હોય છે તેનાં બધાં કપડાં ઊતારીને અને એક પાતળું કપડું (Absorptic Lotion) દવાના પાણીમાં પલાળેલું તેની કમરે વીંટાળીને એક ત્રણ પાયાની ઘોડી સાથે તેને સખત બાંધવામાં આવે છે. ફટકા મારનારને પશુ પહેલેથી ફટકા કેમ મારવા તેની કેળવણી આપવામાં આવે છે. એ હાથેથી નેતરની એ સોટી પકડીને એને બરાબર અમુક ગતિથી એ વખત વીંઝવાની હોય છે અને પછી સંપૂર્ણ બળથી ફટકા મારવાનો હોય છે. એ વખત વિંઝવામાં એ વિંઝવાની ગતિનું જોર તેમાં ઉમેરાય છે અને ફટકા ખૂબ સખત લાગે છે. ડાકટરે તે વખતે પાસે જ બિભા રહેવું પડે છે. બધા તો આઠ કે દસ ફટકા લાગતાં જ બેહોશ થઈ જાય છે; પણ અબ્દુલે તો એ બાવન ફટકા પશુ બિભા બિભા જ ગ્રીસ્થ અને છતાં તે હિમ્મત ન હાર્યો. એની કમર અને તેની નીચેની

બધી ચામડી ચીરાઈ ગયેલી હતી. તેમાંથી લોહી નીકળતું હતું છતાં તેના મોઢામાંથી તો 'આહ' જેવો શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. બધા એની આ બહાદુરી જોઈ રહ્યા. જેમને આપણે બદમાશ કહીએ છીએ એમનામાં પણ સહનશક્તિ અને વીરતાનો તોટો નથી હોતો. માત્ર તેમને પરિસ્થિતિએ અને સમાજે કે સરકારે ઊંધે રસ્તે દોરાવા દીધા હોય છે. એમની આવી સહનશક્તિ અને વીરતાનો સમાજના બધા માટે ઉપયોગ થવાને બદલે આપણે તેના ગેરલાભમાં તેના ઉપયોગ થવા દઈએ છીએ.

અબ્દુલના સાથી-જેને અંધારી કોટડીની સળ ચયેલી- તેનાથી સાત દિવસ પણ એ અંધારી કોટડી ન જીરવાઈ. કરીમના સાથીઓમાંથી કેટલાક વાડરો હતા, તેમાંના એકના ચાજ માં એ અંધારી કોટડીઓ હતી. અંધારી કોટડી એટલે એમાં અંધારું હોય છે એવું નહિ. તે એકાંત કોટડી હોય છે. સાધારણ કોટડી જેવી એક કોટડી અને એના આગળના ભાગમાં થોડું આંગણું જેવું મૂકીને માણસથી સહેજ ઊંચી દીવાલ ચણી લેવામાં આવેલી હોય છે. કેદી કોટડીમાં પુરાયેલો રહે છે અને તેને બહાર કાઢે ત્યારે પણ તે પેલી દીવાલોની બહાર તો ન જ જઈ શકે. ત્યાં એના વાડર સિવાય કોઈ બીજું જઈ શકે નહિ. અબ્દુલના સાથીથી આવું એકાંત સહન ન થઈ શક્યું અને એને પેલો વાડર પણ સામા પક્ષનો મળેલો એટલે એની કનડમત પણ ઠીક ઠીક થઈ. તે ખૂબ ચીડાયો. અંધારી કોટડીમાં એને એક જ દિવસ બાકી હતો ને જેલર એની ખબર કાઢવા આવેલો. તેણે ચીડમાં ને ચીડમાં તે જેલરને ગાળો દીધી અને તેના ઉપર તે થૂંક્યો. જેલર ખીન્નયો અને તેણે ત્યાં હતા તે વાડરોને હુકમ આપ્યો કે એને જરા 'ગરમ કરો.' બસ હુકમની વાર હતી કે વાડરો અને કેદી વાડરો બધા જ એના ઉપર વૂટી પડ્યા.

પેલાને તો એ શું કરે છે એનું જ્ઞાન જ ન હતું. તે પણ સામે થયો અને બે ચાર વાડરોને એ નહિ ગઠિ એમ જેલરને લાગ્યું. અને સામે જ એણે બે જણની તો ઠીકઠીક ખબર પણ લીધી હતી. તેથી જેલરે ખીજ વાડરોને બોલાવી લીધા. જોત-જોતામાં ૧૦-૧૫ વાડરો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા અને બધાએ મળીને એને મારવા માંડ્યો. પેલો સામે તો થયો, પણ આટલા બધા માણસો સામે એનું શું ચાલે? એ થાકીને માર ખાતો ખાતો નીચે પડી ગયો. અને જેટલાને એની થાપટો વાગેલી તેટલાએ આ લાગ જોઈને પોતાના ડંડા એના ઉપર ઠીકઠીક ચલાવ્યા; પરિણામે એ ત્યાં ઢગલો થઈને પડ્યો. જેલરે હવે બધાને રોક્યા. પણ આ મારથી એને એવી સખત ધજ થઈ કે એ સાંજ સુધી પણ જીવી ન શક્યો. આની ખબર આખી જેલમાં જોતજોતામાં ફેલાઈ ગઈ અને બધા જ તે સાંભળીને સમસમી ગયા.

નિયમ પ્રમાણે આની તપાસ થઈ, અને કેદીઓ વચ્ચે થયેલી મારામારીને પરિણામે તેનું મરણ થયું, એમ દવાખાનાના રેકર્ડ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યું ! અખદુલ અને ખીજ કેદીઓને અને કેટલાક કેદીવાડરોને પણ તે જેલમાંથી ખીજ જેલમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા. કેટલાક કેદીઓને કચ્ચા અને કચ્ચાઓને મુકાદમ બનાવવામાં આવ્યા. મહમ્મદને પણ આમાં કચ્ચાગીરી મળી.

નવો પ્રયોગ

મહમ્મદ તો હવે કચ્ચો થયો એટલે એને હરવા ફરવાની વધારે છૂટ મળી. એને માત્ર પોતાના વાડનો દરવાજો સાચવી બેસી રહેવાનું હતું અને રાત્રે બેરેકમાં પહેરો બરવાનો હતો. જૂના દોસ્તો તો એના ધણાખરા બીજી જગ્યામાં ચાલ્યા ગયેલા, એટલે હવે એને નવા દોસ્તો શોધવાના હતા અને તેને થોડા ધણા મળી પશુ રહ્યા.

એક હુસેન નામના કેદી સાથે તેને ગાઢી મિત્રાચારી બંધાઈ. હુસેન અને તેના ચાર સાથીઓ કોઈ ખૂનના મામલામાં આવ્યા હતા અને તેમને દશ વરસની સજા થઈ હતી. હુસેન તો જૂનો જોગી હતો. તે મહમ્મદને જોઈતી દરેક વસ્તુઓ પૂરી પાડતો અને તેને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો.

મહમ્મદને પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે એનો મિત્ર હુસેન એને એ માગે કે તરત કાઢીને આપતો. મહમ્મદને તેની નવાઈ લાગતી. એક વખત તો હુસેને તેને એક ગીની પશુ જોવા સારુ આપી હતી, અને તે પશુ રાતના જ્યારે બેરેકમાં બધા હતા ત્યારે મહમ્મદે પોતાની સગી આંખે જોયું હતું કે તેને બંધ કરતી વખતે તેની બસબર ઝડતી લેવામાં આવી હતી એટલે એ કપડાંમાં કે ક્યાંય બીજે સંતાડીને એ ગીની તે અંદર લઈ જઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે એ ખજનો તે ક્યાં રાખતો હશે તે જાણવાની મહમ્મદને જિજ્ઞાસા થઈ. તેણે એક દિવસ તેને પૂછ્યું:

“ બાઈ, તમે જ્યારે માણું ત્યારે મને પૈસા કાઢી આપી શકો છો અને આ બીની પણ તમારી સાથે રાખો છો તો ઝડતી વખતે એ કેમ પકડાવું નથી ? ”

હુસેને કહ્યું: “ હું મારી વસ્તુઓ બધી મારી પાસે જ રાખું છું, પણ કોની મગફળી છે કે તે પકડી શકે. એ ક્યાં રાખું છું તે તો નહિ કહું. ”

મહમ્મદ: “ મને કહેવામાં પણ તમને હરકત લાગે છે ? ”

હુસેન: “ ના, એવી કંઈ ખાસ હરકત નથી, પણ બેના ચાર કાન થાય અને ચારના છ થાય એટલે વાત પુટ્યા વગર રહે નહિ. ”

મહમ્મદ: “ પણ હું તમારી વાત અત્યંત ગુમ રાખીશ એ માટે હું તમને વચન આપું છું. ”

હુસેન: “ ત્યારે જુઓ ” એમ કહી તેણે પોતાના ગળા પર હાથ મૂક્યો અને ઓડકાર લઈને પેલી બીની મહમ્મદને ફરી કાઢી બતાવી.

મહમ્મદે જોયું કે હુસેન પૈસા અને બીજી પણ કેટલીક ચીજો ગળામાં રાખે છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે તેને કાઢી શકે છે. આ શક્તિ જેલમાં રહેનારાઓને તો ધણી લલચાવનારી હોય છે. જ્યાં જરૂરિયાતની એક પણ ચીજ અંગ ઉપર રાખવા દેવામાં નથી આવતી અને બધી રીતનો અંકુશ હોય છે, ત્યાં માણસને એવી ચીજો પોતાના કાબૂમાં રહે અને એ અંકુશ ન રહે એવી શક્તિ મળે તો ધણો આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મહમ્મદને પણ મન થયું કે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી. તેણે હુસેનને એક દિવસ આનંદમાં જોઈને પૂછ્યું:

“ બાઈ, તમે ગળામાં આ બધી વસ્તુઓ કેવી રીતે રાખી શકો છો, મને પણ તે ન શીખવો ? ”

હુસેન: “ એ કંઈ સહેલું નથી. કોઈ પણ શક્તિ મેળવવા સારુ કષ્ટ વેઠવું પડે છે તેમ આમાંયે વેઠવાનું છે અને તારાથી તે નહિ બને ! ”

મહમ્મદ: “ નહિ કેમ બને, હું ગમે તે સહન કરીશ અને એ સાધન મેળવીશ; પણ તમે મને સમજવો તો ખરા કે એ ચીજો તમે ગળામાં કેવી રીતે રાખી શકો છો ? ”

હુસેન: “ એ તો સહેલું છે. ગળામાં એક જુદી કાથળા એને સારુ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેમાં એ વસ્તુઓ પડી રહે છે. મારા ગળામાં એ કાથળા લગભગ છ ઈંચ લાંબી અને એક ઈંચ પહોળી છે. એમાં હું એટલો લાંબો ચપ્પુ પણ જરૂર પડે રાખી શકું છું અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે એને કાઢી એનો ઉપયોગ કરી શકું છું. ”

મહમ્મદ: “ એ કાથળા કેવી રીતે તૈયાર થતી હશે ? ”

હુસેન: “ એ જ તો મુશ્કેલ છે. એમાં જ સહન કરવાનું હોય છે. ”

મહમ્મદ: “ હું એને સારુ ગમે તે સહન કરવા તૈયાર છું, તમારે મને એ બતાવવું જ પડશે. ”

હુસેન: “ ઠીક, હું તને એ બતાવીશ. ”

તે દિવસે તો વાત આટલેથી જ અટકી, પણ બીજે દિવસે જ્યારે હુસેન અને મહમ્મદ મળ્યા ત્યારે હુસેને મહમ્મદને એક સીસાનો ગોળો જેને એક દોરી બાંધેલી હતી તે બતાવ્યો અને કહ્યું: “ જો તારે પેલો પ્રયોગ કરવો હોય તો લાંબા વખત સુધી તારે હું કહું તેમ કરવું પડશે. સાંભળ. આ ગોળો હું તને આપું છું. તે તારે તારા ગળામાં હું ગોઠવી આપું તેમ આપો. દિવસ રાખી મૂકવો પડશે. કાલે હું એ કાઢીને તને ફરી પાછો મૂકી આપીશ. ખાતી વખતે પણ હું તારી પાસે હોઈશ અને એ ગોળો કાઢીને પછી પાછો તને ગોઠવી આપીશ. ”

મહમ્મદે તેને સારુ પોતાની તૈયારી દેખાડી એટલે હુસેને એ ગોળા લઈને એના ગળામાં એક તરફ ગોઠવી આપ્યો.

પણ મહમ્મદને તે દિવસે આખો દિવસ કાંઈ ગમ્યું નહિ. માથું દુઃખવા લાગ્યું, અને એ થોડો ધણો મૂંઝાયો પણ ખરો; પણ હુસેને એને હિમ્મત આપી અને કહ્યું કે થોડા દિવસમાં એ બધું મટી જશે અને એનાથી તું ટેવાઈ પણ જઈશ. અને ખરે જ આઠેક દિવસમાં માથું દુઃખવું વગેરે બધું મટી ગયું. પણ પંદરેક દિવસ થયા હશે કે નવું દુઃખ આવી ગયું. મોંમાંથી ગંધ આવવા માંડી, અને તે એટલી બધી કે સહન ન થઈ શકે. દાંત સડવા માંડ્યા અને કાળા પડ્યા અને સીસાનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરવા માંડે ને જેવાં ચિહ્નો જણાય છે તેવાં ચિહ્નો પણ દેખાવા લાગ્યાં. ખાવાનું પચે નહિ, મોંમાંથી ગંધ છૂટે એટલે કશું ખવાય પણ નહિ; છતાં હુસેન તો હિમ્મત જ આપ્યે જતો હતો. થોડા દિવસમાં આ બધું બંધ થઈ જશે અને ટેવાયા પછી કંઈ નહિ લાગે, એમ તે મહમ્મદને વારંવાર કહેતો.

સીસાનો ગોળો વજનદાર હોય છે અને તેથી જે જગ્યાએ એને મૂક્યો હોય ત્યાંથી એ નીચે ધસવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગળામાં પણ એની એ જ ગતિ હોય એટલે જ્યાં એ ગોળો ગળામાં હતો ત્યાં એણે પોતાને સારુ જગ્યા કરવા માંડી અને શરીરની કુદરતે એને સારુ જગ્યા કરી આપવા માંડી. જેમ જેમ એ નીચે ધસતો જાય તેમ તેમ ત્યાં એક ખાડો થતો ગયો. દોરો તો એ ગોળાને બાંધેલો હતો જ. એટલે ગમે ત્યારે એ કાઢી શકાય એમ હતું અને દિવસમાં એક બે વખત એ બહાર કાઢવામાં પણ આવતો હતો. જે એને કાઢવામાં ન આવે અને ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવા દેવામાં આવે તો એનું પરિણામ શરીરની કુદરતને લીધે એ જ આવે કે ગોળો ગળામાં રહી જાય અને તેના

ઉપર અંદરની ચામડી ફરી વળે અને પછી એ ગોળા ઊતરતો ઊતરતો ક્યાં જાય તે કહેવાય નહિ.

હુસેને મહમ્મદને કહેલું કે એના ગળામાં જેટલી મોટી કાથળા છે એટલી મોટી કાથળા ગળામાં તૈયાર કરવા સારુ ત્રણથી ચાર મહિના જેટલો વખત લાગશે. પણ હજી તો માત્ર પંદર જ દિવસ થયા હતા અને એ દરમિયાન જે સહન કરવું પડ્યું તે પણ મહમ્મદને તો અસહ્ય લાગ્યું. આ પ્રયોગને લાંબા વખત સુધી ટકાવી રાખવાની તેની હિમ્મત ન ચાલી, અને તેણે તે ગોળા કાઢીને હુસેનને પાછો સોંપી દીધો અને કહ્યું: “ભાઈ, સાચે જ તમારું કહેવું સાચું હતું, મારું એ કામ નહિ.” હુસેને તેને ખૂબ સમજાવ્યો, પણ મહમ્મદ તો એકનો એ ન જ થયો. એ પ્રયોગને કારણે મહમ્મદની તબિયત પણ પછાતી ઠીકઠીક બગડી હતી અને તેને ઠેકાણે લાવવા એક મહિના દવાખાનામાં રહી દવા કરાવવી પડી હતી; પણ કોઈ એમ ન માને કે ડાક્ટરને મહમ્મદે કરેલા પ્રયોગની ખબર પડી હશે. ગુનેગારોની પરસ્પરની વફાદારી અજબ હોય છે અને તેનો બનતા સુધી કોઈ બાંધ કરતું નથી. ડાક્ટરે તો દરદનું મૂળ જાણ્યું જ નહિ અને માત્ર મહમ્મદે કહ્યું તે ઉપરથી જ તેના દરદની દવા કરી. મહમ્મદ સારો થયો તે ડાક્ટરની દવાથી કે વિકારોને સ્વાભાવિક રીતે બહાર ફેંકી દેવાના શરીરપ્રકૃતિના પ્રયત્નને પરિણામે તે કાણુ કહી શકે ?

પણ આ પ્રયોગને અંગે હમેશાં સાચે ને સાચે રહેવાથી હુસેન અને મહમ્મદની દોસ્તી તો અત્યંત ગાઢી થઈ ગઈ હતી. હવે હુસેન કોઈ કોઈ વખત આ પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવીને મહમ્મદની મસ્કરી પણ કરતો. આ બંને મિત્રોને બધું સારું બનતું.

હમણાં હમણાં તો મહમ્મદ ઉપર જેલરની પણ્ય મહેરબાની ઊતરી હતી. તે શા કારણે તે મહમ્મદ પોતે પણ્ય જાણતો ન હતો. અને જેના ઉપર જેલરની થોડીધણી પણ્ય મહેરબાની હોય તેના ઉપર જમાદાર, વાડર, કેદી વાડર બધા જ મહેરબાની દેખાડે એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

આ જ અરસામાં એ જેલમાં જે કેદી ફાંસીનું કામ કરતો તે છૂટી ગયો. એટલે ફાંસી દેવાનું કામ કરવા સારું એક નવા કેદીની તપાસ થવા માંડી. કેદીઓ ગમે તેટલા ખરાબ હોય તો પણ્ય બનતાં સુધી આવું કામ તે સ્વીકારતા નથી. કાંઈ રડ્યોખડ્યો કેદી આવું કામ સ્વીકારે છે તો તેના પ્રત્યે જેલની આલમમાં પણ્ય તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જેવામાં આવે છે. કેદીની દૃષ્ટિએ જેને લાલચ કહેવામાં આવે છે તેવી લાલચો આમાં હોય જ છે. જેલરે એક દિવસ મહમ્મદને બોલાવીને આ વિષે પૂછ્યું:

“ મહમ્મદ, જો, ફાંસી દેનારો હાલમાં છૂટી ગયો છે. એ કામ તું કરે તો કેવું ? તેમાં તને ઘણો ફાયદો છે. તને વધારાની મારી મળશે અને વળી ફાંસી દીઠ રૂપિયા પાંચની આવક થશે ! ”

મહમ્મદ : “ સાહેબ, એ કામ મારું નહિ. ”

જેલર : “ એમાં ખોટું શું છે ? અને તું નહિ તો કાંઈ બીજો ફાંસી દેશે. ફાંસીવાળો જીવવાનો તો નથી. પછી તારે શું કરવા એ લાભ ન લેવો ? ”

મહમ્મદ : “ પણ્ય સાહેબ, મારે એ લાભ જ નથી જોઈતો પછી કંઈ છે ? ”

જેલર : “ તું તો મડિા છે. એમાં તારે કરવાનું શું છે ? માત્ર સ્ત્રિમ દાખી પાટિયું ખસેડવું એટલું જ ને ? એમાં શું કરવા નાહિમ્મત થાય છે ? ”

પણ મહમ્મદે તો સ્પષ્ટ જણાવી દીધું, કે એ હત્યાકાંડમાં એ કશો ભાગ નહિ લે માટે સાહેબે તેને માફી આપવી જોઈએ. મહમ્મદે જમને પોતાની સાથે થયેલી વાતચીત હુસેનને કહી સંભળાવી અને હુસેને તેના નિર્ણયને ટેકા આપ્યો. મહમ્મદે કહ્યું: “ હવે માત્ર એ મહિના જ છે. જે રીતે દસ મહિના ગયા તે રીતે આ એ મહિના પણ નીકળી જાય તો ખુદાની મહેરબાની. મારે શું કરવા આ લાલચમાં પડવું જોઈએ ? ”

હુસેન આ સાંભળી કંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને બંને મિત્રો છૂટા પડ્યા.

દીવાલ કુદા

“ પણ, ભાઈ, અમારા ચાર જણનું જીવન તમારા ઉપર આધાર રાખે છે, ” હુસેને મહમ્મદને આજીજીથી જણાવે કહેતો હોય તેમ કહ્યું.

“ પણ માટું શું ? મારે તો એક મહિના જ બાકી છે અને જો પકડાયા તો પાંચસાત વરસથી ઓછી સજા તો નહિ જ થાય ને ? ” મહમ્મદ અકળાયેલો હોય તેમ હુસેન તરફ જોતો તેને જવાબ આપતો બોલો.

“ સારે અમારે તો અહીં સજા જ કરવાનું ને ? અને તે પણ તારા જેવો મિત્ર હોવા છતાં. તારી અમને મદદ મળે તો અમે અહીંથી બધા ધડીવારમાં છૂટી જઈએ. અને અમે કંઈ તારો આ ઉપકાર ભૂલીશું ? બહાર નીકળ્યા પછી પણ તારે માટે અમે અમારો જન પાથરવા તૈયાર રહીશું. આ દોજખખાનામાં મારાથી હવે લાંબો વખત નથી રહેવાવાનું. માટે તું એટલી મદદ ન કરે ? ”

મહમ્મદને એનાં માતાપિતા સાંભળ્યાં. મહિના પછી એ તેમના ચરણોમાં પડીને મારી માગવાનાં સ્વપ્ન જોતો હતો. તે સ્વપ્ન એની આગળથી ઓસરતું હોય એમ એને લાગ્યું. મહમ્મદ બોલ્યો : “ એ મારાથી નહિ બને. એક મહિના પછી છૂટીને હું તો મારાં માબાપ સાથે રહેવાના મનોરથો ધડી રહ્યો છું, મને કંઈ રખડતી જિંદગીમાં રસ નથી. ખુદા કરશે તો હું કોઈ ધંધો શોધી કાઢીશ, અને ગૃહસ્થની માફક બિવિખનું જીવન ગુજારીશ. ”

હુસેન ધણું ગંભીર હત્યો, અને તેણે કહ્યું: “ભાઈ, તને દુનિયાનું કશું જ્ઞાન હોય એમ નથી લાગતું. તું એમ માને છે કે એક વખત જેલ જઈ આવેલાને કોઈ સુખેથી પ્રામાણિક ધંધો કરી નિદગી ગુજારવા દેશે? મને એનો અનુભવ છે. ગામમાં ચોરી થશે કે શક તારા ઉપર જ આવવાનો અને પોલીસ ચોર નહિ પકડી શકે તો એ તારા ઉપર કંઈક પુરાવો બોલો કરી તને જેલમાં મોકલ્યા વગર નહિ રહે. મારા સંબંધમાં તો એક વખત એવું પણ બનેલું, કે પોલીસના માણસોએ જ ચોરી કરાવી અને તેનો માલ તેઓ બધો હજમ કરી ગયા અને ચોરીનું તહેામત બધું મારા માથે નાખી મને ફસાવેલો. એક વખત જે ચોર ગણાયો તે સદાને માટે આ રાજ્યમાં ચોર રહે છે, એવો મારો અનુભવ છે. તું સાથે હોય તો તારા માતાપિતાને પણ ફસાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નહિ; અને હવે તેમને તું શું મોઢું દેખાડીશ? જોઢું આજ તારા પર આવ્યું છે એ વાત સાચી, પણ તું ચોર તો ઠર્યો જ છે ને? એ કલંક તું શી રીતે ધોવાનો? તું એઠો હઠશ, જતો હઠશ અને તારા તરફ ગામના લોકો આંગળાં કરશે તે વખતે તેમને કેટલી શરમ આવશે? એટલે જ હું તને કહું છું, કે જો તું સમજે તો આપણે બધા અહીંથી નાસી છૂટીએ અને અહીંથી ક્યાંક દૂર જઈને વસીએ. ત્યાં આપણે કંઈ સારો ધંધો કરી સારી સાખ બાંધીશું, અને પછી ઘેર આવીશું તો પ્રતિષ્ઠા જળવાશે. ત્યાં તું તારા માતાપિતાને પણ બોલાવી હઠશ તોયે તેમને એટલું બધું આકરું નહિ લાગે.”

મહમ્મદ વિચારમાં પડી ગયો. તેને પોતાના ચાર મિત્રોના દુઃખ માટે લાગણી તો હતી જ. એમને દસ દસ વરસ ત્યાં પડી રહેવાનું હતું, એટલે બને તો એમને મદદ કરવાનું એને મન હતું. પણ એનાં માતાપિતાના વિચારે એ બીચારો મૂંઝાતો હતો.

કર્તા હુસેનની ફલીલમાં એને વળૂદ લાગ્યું. હુસેને ફરી કંઈ ખાસ દબાણ ન કર્યું.

પણ આ વાતચિત થઈ તેને પાંચમે દિવસે રાત્રે મહમ્મદના બેરેકમાં ચાર માણસો ઊઠ્યા. મહમ્મદ તો પહેરો બરતો હતો. ધણી ઝડપથી આ ચારમાંના બે જણાએ દીવા બળતા હતા તે એલવી નાખ્યા ને ધણી શાંતિથી. બીજા કેદીઓ તો બીચારા બરાબર ઊંઘતા હતા. તેમને આ બધાની હિલચાલની કશી ખબર ન પડી. કોઈ જાગતો હશે તો બીકનો માર્યો છાનોમાનો લપાઈને પડ્યો રહ્યો.

*

*

*

જેલમાં 'એલાઈ બેલ' થયો. સેંદ્રલ ચક્કરની ત્રીજી બેરેકમાંથી ચાર કેદી અને એક કચ્ચો નાસી છૂટ્યાના ખબર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. બધે દોડાદોડી થઈ રહી, પણ કોઈ હાથ આવ્યું નહિ. પછી ખબર મળી કે નાસેલા કેદીઓ પોલીસ ક્વાર્ટરમાંથી પાંચ બંદૂકો અને થોડા કારતૂસો પણ લેતા ગયા છે. એકદમ ચારે તરફ તાર છૂટ્યા અને નાઠેલા કેદીઓનું વર્ણન મોકલી આપવામાં આવ્યું અને તેમને મરેલા કે જીવતા પકડવા એવી સૂચનાઓ મોકલાઈ ગઈ.

પણ જેલના અધિકારીઓ તો એ વિમાસણમાં પડ્યા કે કેદીઓ નાઠા શી રીતે? એમણે ધણી તપાસ કરી, પણ કંઈ રસ્તો સરે નહિ. બેરેકના બારણાના મીજગરા તૂટેલા જોયા એટલે બેરેકમાંથી શી રીતે નીકળ્યા એ તો સમજાયું; પણ મોટી દીવાલ શી રીતે ફૂટ્યા એ સવાલ તેમને મૂંઝવતો હતો. આખી દીવાલ તપાસી વળ્યા, પણ ક્યાંયે ખીલી કે ખાડો ન મળે. દીવાલની પાસે ક્યાંયે એવું ઝાડ પણ ન હતું કે જેની ડાળી ઉપરથી દીવાલ ઉપર પહોંચી શકાય. આખરે તપાસ કરતાં જણાયું કે કેદીઓ પોતાની આંદરો પોતાની સાથે લઈ ગયા છે; અને એક જગ્યાએ, ધૂળ ખૂબ

એકઠી કરતાં જે રીતે જમીન સાફ દેખાય તેવી જમીન દેખાઈ. દીવાલની બીજી બાજુ ધૂળનો નાનોસરખો ઢગલો જણાયો. આ ઉપરથી અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું કે નાસનારા કેદીઓ ચાદરો અને ધૂળનો ઉપયોગ કરી દીવાલ કૂદા છે. પણ એમ અનુમાન કાઢવાથી કંઈ સંતોષ થાય? એની તો ખાતરી કરવી જોઈએ. તરત ચાદરો મંગાવી અને એના એક છેડામાં ૧૫-૨૦ શેર ધૂળ બાંધી દીવાલ ઉપર નાખી. ધૂળની એ પોટલી દીવાલ ઉપર અટકી રહી. જેલરે વાડરમાંથી એક બે જણને હુકમ કર્યો કે તેમનામાંથી કોઈ દીવાલ ઉપર ચઢે, પણ તેમાંથી કોઈ ન ચઢી શક્યું. જેલનો મદદનીશ જેલર સારજંટમાંથી એ હોદ્દે પહોંચેલો, તે શરીરે તો હતો દુબળો પાતળો પણ કસરતી હતો. તેણે ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા ધાર્યું, અને બહુ ધીરે ધીરે પણ ઠેઠ ટોચે પહોંચી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેણે નાસનારાઓની બુદ્ધિનાં અને શરીરશક્તિનાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં.

*

*

*

આ તરફ નાસી ગયેલા મહમ્મદ અને તેના સાથીઓ પાછળ ચારે તરફથી પોલીસ દોડી પડી. બધા રસ્તા ઘેરાઈ ગયા, પણ આ પાંચે જણા મરદ હતા. હિંમત હારે એવું એમાંનું કોઈ નહિ. મહમ્મદને પણ પોતાના સાથીઓની હિંમતથી હિંમત આવી અને પરિસ્થિતિ ઘણી જોખમકારક જોઈ જોખમની સ્થિતિમાં જેવું શૂર ચઢે છે તેવું શૂર પણ ચઢ્યું. સિયાળાના દહાડા હતા. કડકડતી ટાઢ પડતી હતી. એમની પાસે એક એક કામળ અને ચાદર હતાં. બીજાં માત્ર પહેરેલાં કપડાં. પણ એમની કસોટી તો પૂરેપૂરી થવાની હતી. તેઓ સિંધુ નદીને કિનારે પહોંચી ગયા હતા અને ત્યાં ન્યારે ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયા ત્યારે તેમને આટે સિંધુમાં ઝંપલાવ્યા સિવાયનો બીજો એકે રસ્તો ન હતો. અને

તેમાં પથુ આ પાર અને સામે પાર બંને તરફ પોલીસ આવી પહોંચી હતી. નદી તરીને સામી પાર જવામાં પથુ પકડાવાનું જોખમ હતું. અને આ પારથી તો પોલીસે બરાબર બંદોબસ્ત કરી ધીરે ધીરે એમના તરફ આમળ વધવા માંડ્યું હતું. આ નાસી ગયેલા પાંચે ફેદીઓ સરસ તરનારા તો હતા જ, એટલે એમણે પરસ્પર મસલત કરીને નદીમાં ઝંપલાવ્યું.

સિંધુ નદીનાં પાણી. મોટાં મોટાં પશુઓને પથુ તાણી નળ એવો તેનો પ્રવાહ. બંને કિનારે પોલીસો, ટાઢના દિવસો અને તેમાં પાણીમાં રહેવું અને એ બધા ઉપર કળશ ચઢાવવા સારુ નદીકિનારાના ધાસમાંના ડાંસના ડંખોઃ એ બધાં કળેટા સહન કરીને એમણે પાણીમાં ને પાણીમાં પોતાનો માર્ગ કાપવાનો હતો. પોલીસ તો તેઓ જે તરફ જતા તે તરફ એમની પૂઠ પકડતી કિનારા ઉપર ચાલી આવતી હતી. આ સ્થિતિમાં એમણે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતો કાઢી. ઘણો વખત તો એમને નદીની અંદર ડૂબકીઓ મારી માણસોની દૃષ્ટિ અને ડાંસના ડંખોથી પોતાને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો.

ત્રીજા દિવસની રાતે એ લોકો એમની પાછળ પડેલી પોલીસની આંખો બચાવી શક્યા અને નદીમાંથી નીકળી નાઠા. એમને ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા થયા હતા. બૂખ તો કંકડીને લાગેલી. એટલે એમને સૌથી પહેલાં કંઈક ખાવાની સગવડ કરવાની જરૂર જણાઈ અને તેમણે નજીકના ગામનો રસ્તો લીધો. થોડે દૂર ગયા હશે કે તેમને દીવાનો પ્રકાશ જણાયો. એ એક ખેતરને છેડે આવેલું નાનું ઝૂંપડું હતું, અને ગામથી થોડે દૂર આવ્યું હતું. તેમાં એક વૃદ્ધ અને તેના દીકરો રહેતા હતા. આ પાંચે ત્યાં પહોંચ્યા અને વૃદ્ધની પાસે તેમણે વિનયપૂર્વક કંઈક ખાવાનું માગ્યું. વૃદ્ધ દયાળુ હતો તેણે તરત જ તેમને સીધું કાઢી આપ્યું અને

ચૂલો ખતાવી રાટલા કરી ખાવા જણાવ્યું. એમણે તે પ્રમાણે રાટલા કરી ખાધા. પણ એ લોકો ખાઈને પરવાયા નહિ હોય એટલામાં ખબર પડી કે પોલીસ આવી પહોંચી છે. પેલો વૃદ્ધ તો દયાળુ અને બલો હતો, પણ એના દીકરાનું હૃદય તેના જેવું નહોતું. કેદીનાં કપડાં પહેરેલા આ પાંચેને જોઈને એ સમજી ગયો કે જે કેદીઓની શોધ થાય છે તે આ જ કેદીઓ હોવા જોઈએ અને તેથી ધનામની લાલચે એણે નજીકની પોલીસચોકડી ઉપર જઈને ખબર આપી. પોલીસચોકડીથી બંદૂકધારી પોલીસની એક ટુકડી આવી અને બીજી તરફનો રસ્તો ઘેરવા સાડુ તેમણે બીજી એક ટુકડી મોકલી આપી. પોલીસ આવે છે એવા સમાચાર મળતાં જ આ લોકો ત્યાંથી ભીડીને જંગલ તરફ નાઠા, પણ થોડે દૂર ગયા હશે કે સામેથી તેમને પોલીસની બીજી ટુકડી આવતી જણાઈ. પાછળ પોલીસ હતી અને આગળ પણ પોલીસ જોઈને તેમણે હવે મરણિયા થઈ લડવાનું પસંદ કર્યું. હુસેને તે જાહેર કરવા સાડુ પહેલો ગોળીબાર સામેની પોલીસ ટુકડી ઉપર કર્યો અને એક પોલીસને વિધી પણ નાખ્યો. હવે બંને તરફથી ગોળીઓ છૂટવા માંડી. હુસેન અને એના બે સાથીઓ ગોળીથી વિધાઈને પડ્યા અને પાંચમાંથી માત્ર બે જણા જ બાકી રહ્યા. એમની સાથે જેટલા કારતુસો લીધા હતા તેટલાબધા ખત્રાસ થઈ ગયા એટલે એ બંને જણાને પોલીસે પકડી લીધા.

*

*

*

*

મહમ્મદને એના ઉપર ચાલેલા આ છેલ્લા કેસમાં સાત વરસની સખત મજૂરીની સજા થઈ હતી અને એ નાસી ગયેલો કેદી એટલે જેલના નિયમ પ્રમાણે એને લાલ ટોપી આપેલી. મેં એને ક્યારે જોયો ત્યારે તે એની આ સાત વરસની સજા ભોગવતો હતો.

વિનાદિવારીએ વાત પૂરી કરી અને અમે બધા જેલની કુનિયા વિષે નાના પ્રકારના વિચારો કરતા છૂટા પડ્યા.

===== ન વાં પ્ર કા શ નો =====

સ્વૈરવિહાર:—લેખક : રામનારાયણ વિં પાઠક

‘પ્રસ્થાન’નો નવો આવેલો અંક ઉઘાડતાં જ વાંચકો જે પ્રથમ લેખ વાંચવા તલપાપડ થઇ રહે છે, અને કોઇ અંકમાં તે વિભાગ ન આવ્યો હોય તો મોં મરડે છે તે બધા લેખોનો સંગ્રહ પુસ્તકાકારે

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૭૨, સચિત્ર પાકું પૂઠું કિં. રૂ. ૧-૮-૦

દ્વિરેક્ષની વાતો:—લેખક : રામનારાયણ વિં પાઠક

બીજી આવૃત્તિ. આ બીજી આવૃત્તિમાં શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખનો ઉપોદ્ધાત ઉમેરવામાં આવ્યો છે અને પૂઠા ઉપર શ્રી. રાવળનું ખેમી-ધનિયાનું ચિત્ર મૂકી આ આવૃત્તિ સચિત્ર કરી છે પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૧૬, સચિત્ર પાકું પૂઠું કિં. રૂ. ૧-૪-૦

જીવનનાં દર્શ:—લેખક : પ્રેમચંદજી

સુવિખ્યાત હિંદીવાર્તાલેખક શ્રી. પ્રેમચંદજી કૃત સામાજિક ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. લેખકના જુદા જુદા સંગ્રહોમાંથી આ તેર વાર્તાઓ લીધેલી હોવાથી એ ઉત્તમોત્તમ વાર્તાઓના સંગ્રહ મા છે. અનુવાદક : કિસનસિંહ ચાવડા.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦, પાકું પૂઠું કિં. રૂ. ૧-૪

પ્રેમનો દંભ [પાશ્ચાત્ય લગ્નજીવનની વાર્તા]:—લેખક:—ટૉલસ્ટ

આ પુસ્તકમાં રશિયાનો સંત મહાત્મા ટૉલસ્ટૉય લગ્નજીવનું રહસ્ય છે અને આજનાં લગ્નોમાં કેવો વિષયી પ્રેમ હોય છે : તેને લીધે જીવન કેટલું કલુષિત થઇ જાય છે તેનો સુંદર ચિત્ર આપે છે. અનુવાદક : વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૮૦, પાકું પૂઠું કિં. રૂ. ૧-૪

===== પ્ર સ્થા ન કા ર્યા લ ય =====

